

અર્પણ

પૂજ્ય સ્વછા જાપાં

” વનમાળી મામા

” વૃજલાલ મામા

” મોહન મામા

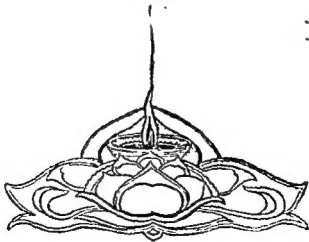
ને

તેમના મમત્વ ને વાત્સલ્યની

યાદગીરીમાં

તેમના ભાણેજ તરફથી

નંદલાલ

પ્રસ્તાવના

પુરાક્રમી બીજમપિતામહનુ વિનૂત જીવન મહાભારતમાં પ્રકટ થયું છે, પરંતુ મહાભારત જેવો મોટો વિશાળ અથવા યુવાન વાચકને નિરસ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેથીજ બીજમ-પિતામહનું રસાત્મક અને વાચકને પ્રિય લાગે એવી રીતે તે આજે વાચક બંધુઓના કર કમળમાં સાદર થાય છે. આશા છે કે તે વાચકને રસપ્રદ થશે અને સાથે સાથે બોધપ્રદ પણ થશે.

આર્યાવર્તમાં એક સમય એવો હતો કે : બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય આદિ જાતિઓ બ્રહ્મચર્યનો અપાર મહિમા સમજતો હતો. સૌર્ય, વીર્ય અને મેવાભાવના એજ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. પરંતુ જેમ જેમ સમય પડતાતો ગયો અને જેમ જેમ પરદેશીઓનું ગત્ય અને શિક્ષણ ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તતાં ગયાં તેમ તેમ ભારતીય પ્રજાની ભાવના બદલાતી ગઈ અને તેને પરિણામે

આજની નિર્બલ, નિર્વીર્ય, અજ્ઞાન, કર્તવ્યભટ્ટ, ધર્મભટ્ટ અને
 કેવળ સ્વાર્થ પગથિયું પ્રગ્ન ક્રિષ્ણ થતી ગઈ શીર્ષ ગયું! ધર્મ
 ગયો! નીતિ ગઈ! અરે! સર્વગ્વ ગયું! માતાપિતા પ્રત્યેનો,
 દેશ અને સમાજ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ ગયો! કેવળ સ્વાર્થ અને
 સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય અવગેરે રહ્યું એને પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નના શિક્ષણનું
 દુષ્પરિણામ સિવાય બીજું શું કહી શકાય!

આજની યુવક યુવતિઓ ધર્મચર્ચનો અપાર મહિમા જાણતી
 નથી! મુખ્ય કોલેજોમાં તેમને તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. માતા
 પિતા પણ તે જ્ઞાનથી અજાત છે ત્યાં તેમના મતાનનું શું કહેવું?
 આજે તો ધર્મચર્ચ ધાગણ કરી સશક્ત અને સુદૃઢ શરીર
 ગણવાને બદલે વિષયવૃત્તિમાં મુવકોનું મન ગયું છે તેમની એ
 નિઃસ્વૃત્તિને જ્ઞાનવૃત્તિ, પરુવૃત્તિ સમાન કહીએ તો તે ખોટું
 નથી! બનભના શાસ્ત્રીજી, વિદ્વાનો, વૈદ્યો, ડોક્ટરો અને ટેક-
 વણીના દિમાયનીઓ પણ એ વિષય-વ્યાધિમાં સપડાયા છે ત્યાં
 સાધારણ મનુષ્યની ક્ષી વાત! એ સ્થિતિમાં યુવાનોને ધર્મ
 ચર્ચનો મહિમા સમજાય શી રીતે? વિદ્યાલયોમાં એ વિષયનું
 જ્ઞાન કોણ આપે છે? તેમજ એ વિષયના પાઠ્ય પુસ્તકો કઈ
 શાળાઓમાં શિખવવામાં આવે છે? સામાન્ય પ્રમરતા વ્યાયામ
 તરફ શાળાધિકારીઓ પૂરું લક્ષ્ય ગણતા નથી ત્યાં બીજાની
 શી વાત? અમારી પ્રાર્થના છે કે પ્રત્યેક પુરુષ પાઠશાળા અને
 કન્યાશાળાઓમાં “ધર્મચર્ચ” અને વ્યાયામ વિષયના સગ-
 ન પુસ્તકો તૈયાર કરી તે પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વ્યાવહારમાં આવે
 અને યુવક યુવતિઓને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ધર્મચર્ચનો મહિમા
 સારી રીતે સમજવવામાં આવે તો તેથી ભારતીય પ્રગ્ન યજ્ઞવાન,
 શુદ્ધિમાન અને આદર્શ ચારિત્રવાન થઈ ભારતવર્ષનું મુખ

ઉત્તમ કરશે. પાશ્ચાત્ય સર્વ દેશોમા વ્યાયામ અને પ્રહર્યર્થનું શિક્ષણ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીઓ માટે ફરજિયાત જેવું જ થઈ ગયું છે. તેથી જ તેઓ શરીરે બળવાન અને શુદ્ધિશાળી જણાય છે. પરંતુ ભારતવર્ષમા તેવું કંઈ નહિ હોવાથી પ્રજાનાં શરીર નિર્મલ અને તેઓ આગ્રિયબ્રષ્ટ જણાય છે. મહાગબ્દ, પગ્ગમ અને મધ્યહ્નિદમાં વ્યાયામ તરફ ઠીક લક્ષ્ય ગણવામા આવે છે ત્યારે ત્યાંની પ્રજા કંઈક બળવાન છે. પરંતુ પ્રહર્યર્થનો મહિમા હજી એ દેશોમા પણ ન્યૂન જણાય છે. પરંતુ ગુજરાતમા તો પ્રહર્યર્થવ્રતનો મહિમા લોપ પામ્યો છે. ત્યારે ગુજરાતી પ્રજાના શરીર માયકાગવા જેવા ગહેવા પામ્યા છે ગુજરાત! ત્યારે ઘેરે ઘેર વ્યાયામ અને પ્રહર્યર્થનો મહિમા સમગ્રશે ત્યારે જ ત્યારે મન, વાણી અને કર્મમા જગૃતિ આવશે! “બીજમપિતામહ” નું આદર્શ જીવન વાચકવર્ગને બળવાન, શુદ્ધિવાન, સચમી પ્રહર્યર્થ ધારી, કર્તવ્યનિદ, ધર્માભિમાની, શાસ્ત્ર જ્ઞાન પાત્રગત અને સેનકધર્મ અને પિતૃભક્તિનો અપૂર્વ બોધપાઠ શીખવે છે. બગાલી અને મગડી ભાષામા બીજમપિતામહના કેટલાક પુસ્તકો પ્રકટ થયા છે તેના ફળ રૂપે આ ન્હાનું પુસ્તક કર્તવ્ય ભાવના અને આદર્શ સૂત્રથી ગુથાયલું છે વાચક સજાગનો એમાથી કંઈક પણ બોધ મહણ કરશે તો લેખક-પ્રકાશકનો શ્રમ સફળ થશે અને આવાજ બીજાં યુવક યુવતિઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા ન્હાના-મોટા પુસ્તકો લખવાની-પ્રકટ કરવાની અમારી ઈચ્છાને પુષ્ટિ મળશે.

અમદાવાદ.
૨૦૦૧ વિજ્યા
દશમી.

}

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧. ક્યારંજી	૧
૨. બીજમની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા	૮
૩. પાડવ કૌતવ વચ્ચે વિશાદ	૧૨
૪. બીજમનો દુર્યોધનને ઉપદેશ	૧૭
૫. ભારતીય યુદ્ધ... ..	૨૪
૬. ગુણધેત્ર ઉપર બીજમની મર્જિતાવસ્થા	૪૩
૭. બીજમનો અંતિમ ઉપદેશ	૫૭
૮. બીજમપિતામહનો યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ	૫૭
૯. બીજમપિતામહનો ઉપદેશ અને સ્વર્ગગમન... ..	૭૭
૧૦. બીજમચરિત્ર દ્વારા ઉપદેશ	૭૮

૧-કથારંભ

ભીષ્મપિતામહનું જીવનચરિત્ર એ ખરેખર એક અદ્ભુત જીવનચરિત્ર છે તેમણે જીવન પર્યંત-ઘસાયેલા પાનન ધ્રુ અને મહાભારત સમયે પાડ્ય કૌરવના મુદ્દમા એ મહાપુરુષે કૌરવ તરફથી જે ભાગ ભજ્યો તે આર્ય પ્રજાને માટે આદર્શરૂપ કે પ્રત્યેક દેશમા સમયે સમયે મહાપુરુષોનો ઉ ૧ થાય છે તેમના જીવનચરિત્ર વાંચી અને તે આદર્શ દ્રષ્ટિ સમક્ષ ગમીને ઉત્ત તિના શિખરે પહોચનાનો તે દેશના મનુષ્યોએ પ્રયત્ન કર્યો છે પણ આજે આપણે જે મહાપુરુષનું ચરિત્ર સમીક્ષા તેના જેવા પ્રમુખ પુરુષો કાઠપણુ દેશની કાઠપણુ જાનિના મનુષ્ય માત્રને સર્વદા વદનીય જણાશે એવો પુરુષ કાણ હોઈ શકે છે વાં ? જેના જીવનદ્વારા સર્વ મંસાગ ઉપગ ઉપમગ થાય છે, જેનું મન પવિત્ર અને ગગદેષ રહિત હોય છે, જેને કાઠ પણુ એ જ નીતિ પ્રત્યે નિર્ગર્હક પ્રેમ અથવા નિર્ગર્હક દેષ ઉત્પત્ત થતો નથી અને

નિત્યધર્મને અનુસરીને જ વર્તન રાખે છે તેજ સર્વત્ર વંદનીય છે. એ પુરૂષ દેણુ હશે તેના વિચારમાં વાંચકોને વિચાર થતો હશે. કારણકે અગતિ પ્રત્યે અભિમાન અને સ્વાર્થ એ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જોવામાં આવે છે પરંતુ એ વિચાર દણુપર્યંતને માટે એક બાલુએ મુકે. હિન્દુસ્તાનની પવિત્ર ભૂમિમાં એવાં મનુષ્ય રહ્યાં ઉપજ્યાં થયાં છે કે જેઓ કેવળ દેશોન્નતિ પ્રત્યે જ લક્ષ્ય રાખ્યું નથી પણ તેમજે તો સમસ્ત માનવજાતિને ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવી પોતાના જીવનને ધન્ય કહેવડાવ્યું છે. સાચા મહા-પુરૂષ અને આદર્શભૂત મનુષ્યો આપણા આર્યાવર્તની ઉપજ્યાં છતિદાસ સામગ્રીમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કામ ભાવનાથી કાર્ય કરનાર, ઉચ્ચનીચ ભાવ ન દર્શાવનાર ધર્માત્મા એ જ આદર્શભૂત મનુષ્ય થઈ શકે છે. નૈસર્ગિક નિયમ અનુસાર પ્રાપ્ત કર્તવ્ય પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખીને આત્મોન્નતિને અનુકૂળ એવું કાર્ય કરના રહે તેજ સાચા મહાપુરૂષ કહેવાય છે. મંસારના પ્રવાહ પ્રમાણે વદન મેનાર, સ્વાર્થ માટે પોતાના આત્માની હત્યા કરનાર અને સાસારિક વિગ્રોથી ગભરાઈ જનાર પુરૂષોદ્ધાર એકાદ દેશનું કિંવા જાતિનું થોકુક કહ્યાણુ કરનારને મહાપુરૂષ કહી શકાય નહિ અને તે આદર્શભૂત ગણી શકાય નહિ. પરંતુ આમે આજે એક એવા રાજર્ષિ મહાપુરૂષનું જીવન સાદર કરીએ છીએ કે જેનું અનુકરણ કોઈપણ મનુષ્ય કરી શકશે અને જેનું ચારિત્ર કોઈપણ મનુષ્યના ચારિત્રને માર્ગદર્શક થઈ પડશે. એ ચરિત્ર બીજા કોઈનું નહિ પણ મહાભારતના મુખ્ય મહાપુરૂષ પ્રાતઃ વંદનીય બીજમ પિતામહનું છે.

ગંગા શાન્તનુના પુત્રનું નામ બીજમ. એનું જન્મનામ દેવવ્રત હતું. પરંતુ ગંગા શાન્તનુની પ્રથમ પત્નિ ગંગાના ઉદર-

માથી તેનો જન્મ થયેયો હોવાથી મહાભાગતના કર્તાઓએ એનું નામ “ગાંગેશ” ગાખ્યું છે. બ્રહ્માવિદ્યાનું અધ્યયન કરના માટે એના પિતાએ એને સ્મિત ઋષિને ત્યાં મોકલ્યો હતો. તેણે ઘોડા સમયમા જ વેદાંત સહિત સર્વ વેદોનું અધ્યયન પૂર્ણ કર્યાથી ક્ષાત્રધર્મ નિષ્ણાત બૃહસ્પતિ પાસે શાસ્ત્ર, વિદ્યા અને ગજનીતિનું તેણે અધ્યયન કર્યું. આ પ્રમાણે તે પગ (બ્રહ્મ) અને અપગ, જન્મે વિદ્યામા પાગ ગત થયો. આ સમયે મહાગજ શાન્તનુની પ્રથમ પત્નિ સ્વર્ગન્ય થઈ હતી એક સમયે મહાગજ અગ્નિમા શિજા કરવા ગયા ત્યાં એક તરણુ સ્ત્રી પ્રત્યે તેમની દ્રષ્ટિ ગઈ તેનું સુદૃઢ રૂપ જોઈને ગજન મોહિત થયા અને તેમના મનમા કામભાવના ઉત્પન્ન થતા તેની સાથે લગ્ન કરવા ઈચ્છા થઈ તેનો પરિચય મેળવવા ગજનએ પોતાના મનુષ્યો મોકલ્યા તપાસ કરના માનુષ પડ્યું કે તે એક બીયતી પુત્રી અને તેનું નામ મન્યવતી છે. તે કન્યાના પિતાએ જો ગજન એ સગત કરે તો પોતાની પુત્રીના લગ્ન તેની સાથે કરવાનું કશુંયું ગજન એ હતી કે ગજનએ પોતાનો ગત્ય અધિકાર પોતાની પુત્રીની મંત્રિતિને જ આપવો. ગજનનો પુત્ર સત્યજન ઉચિત રીતેથી તે સગત નીનગી નહિ. ગજન શિક્ષકમાથી ઘેર પાઠ કર્યો પરંતુ વિદ્યાન્યાને લીધે તેનું ગરીબ ક્ષોણ થવા આવ્યું. દેવને જ્યાર આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેના મનમા ધણું રૂબ ઉપન્ન થયું. તેણે મનમા જ વિચાર્યું કે પોતાને લીધે પિતાને દુઃખ સદન કરવું પડે છે. “મ્હારે અનેક આપ સિંચો સાથે ઝંઝૂમવું પડે તે જ ઝગણને લીધે પિતાશ્રીને દુઃખ આપવું ઉચિત નથી. મ્હને ગત્ય નહિ મળે, મને દ્રવ્ય નહિ મળે એ જ દુઃખ કઈ અડચણ નહિ. મ્હારા પગમૂલ્ય પિતાશ્રી

આનંદમાં રહેશે એટલે જસ છે શ્રદ્ધાપૂર્વક પિતાનીની મેવા કરી એજ પુત્રનો ધર્મ છે માતાપિતાના કલુષથી મુક્ત ન થાય તે પુત્ર જ નહિ.” આવા અનેક વિચાર તેના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા.

ધર્મો વિચાર્યા પછી દેવન પોતે જ સત્યવતીના પિતા પાસે ગયો અને તેની પુત્રીના લગ્ન પિતા ગમ્મ ચાન્તનુ સાથે કરાવતી માગણી કરી. ભીષ્મના પિતાએ ઉત્તર દીધો કે ‘ ગમ્મ મ્હારી મ્હાની મંત્રિને જ પોતાનો ઉત્તરધિકારી બનાવે તો જ મ્હારી મ્હા તમને આપના તૈયાર છું ’ પોતાના ગાળ્યાધિકાર ઉપર હમેશને માટે જાળવતો આપ્યા સિવાય પિતાને સુખી કરવાનો અન્ય માર્ગ નથી એમ સમજી દેવવ્રતે કહ્યું કે —

एवमेतत्करिष्यामि यथा स्वमनुभापसे ।

योऽस्या जनिष्यते पुत्र स नो राजा भविष्यति ॥

આદિ પર્વ ૪૦૫૧

અર્થાત તમે મ્હો હો તે પ્રમાણે જ હું વ્યવસ્થા કરીશ. તમારી પુત્રીના ઉચ્ચી જે પુત્ર થશે તેને જ ગાળ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થશે. દેવવ્રતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘ હું મ્હારા પિતાના ગાળ્યાસિદ્ધાસન ઉપર ખેરીશ નહિ સત્યવતીના પુત્રને જ ગાળ્યાલિપેક થશે. પરંતુ ભીષ્મને દેવવ્રતની એ પ્રતિજ્ઞા ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો નહિ. ટ્રી સંકેત એવો જ હતો કે દેવવ્રતે દુધર નતનું પાનન કરીને ‘ભીષ્મ’ નું નામ જગત્ પ્રસિદ્ધ થાય અને એમ પુરુષ જ્ઞાનસ્થાવરારી કેરી રીતે રહે છે અને પવિત્ર ધર્મચર્ચવતનું મેતુ મહત્વ કે તે દર્શાવી સર્વ

જગતમાં એક દૃષ્ટાંત બનાવી આપે ! લીલે કહ્યું કે : “તમે સિંહાસન આરૂઢ ન થાઓ એટલું જ બસ નથી, કદાચ તંમારી પછી મ્હારી પુત્રીના પુત્રને મારી નાંખી તેની પામેથી રાજ્યાધિકાર છિનવી લઈ શકે તેથી તમારે પુત્ર પણ સિંહાસન પર બેસે નહિ, અને પરસ્પર કાંઈ તકરાર-ઘઘાઈ થાય નહિ, એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.” દેવવ્રત પોતાને માટે તો ખાતરી આપી શકે પરંતુ પોતાના પુત્ર સંબંધી કેવી રીતે ખાતરી આપી શકે ? તેને દેટલોક વિચાર થયો. થોડો વિચાર કર્યા પછી તુરત જ નિશ્ચય કર્યો કે : “મ્હારે લગ્ન જ કરવું નહિં એટલે પછી સંતતિ થશે શી રીતે ? અને કલહ પણ ક્યાંથી થશે ? વાર.” દેવવ્રતે તુરત જ બીજાને કહ્યું કે :

અયમ્ભૂતિ મે દાસ પ્રહ્લચર્યે ભવિષ્યતિ ।

અપુત્રસ્યાપિ યો લોકા ભવિષ્યન્ત્યક્ષયા દિવિ ॥

આદિ પર્વ ૪૦૬૦

“હે સંજ્ઞન ! આ દેવવ્રત જીવન પર્યંત બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પુત્ર રહિત હોવા છતાં અંતે મ્હને નિરંજન નિગકાર સ્વર્ગલોકની જ પ્રાપ્તિ થશે.” વાચક બંધુઓ ! આજની આપણી અધોગતિ પ્રત્યે જૂઓ અને પ્રાચીન-કાળના પુરોહી માતૃપિતૃ ભક્તિ તેમજ સત્યનિષ્ઠાનું અવલોકન કરો. પિતાના અન્ધ મુખ માટે દેવવ્રતે બીજમ્ભૂત ધાગણ કર્યું. પરંતુ આજગ્રહના પુત્રો ! પિતાના સુખની ક્યારે દરકાર રાખે છે ! માતાપિતાને પ્રત્યેક પ્રકારે સુખી કરવા પોતાનાં સુખને ક્યારે તિલાંજલિ આપે છે ! આ બધો અર્વાચીન વિદ્વાનો પ્રતાપ છે ! યુગેપિય દેશના યુવાન પુત્રો કહે છે કે : જુદોએ

હવવાનું શું કામ છે ! તેમણે તો સ્વર્ગગમન કરવું જોઈએ. તેમણે હવતા રહીને નક્કમો અર્થ ખાવો એ પરવડે તેમ નથી ! એજ દુષ્ટ વિચારોનો પ્રવાહ પવિત્ર ભાગ્ય વર્ષમાં આવી પહોંચ્યો છે અને પરિણામે આ પવિત્ર જમીનમાં પુત્રગ્નો પણ વૃદ્ધ માતા-પિતા પ્રત્યે એવા જ દુષ્ટ વિચાર દર્શાવવા લાગ્યા છે. એ તો સમયની બલિદારી છે ! એ દેશનાં એક વખતનાં પવિત્ર સંતાનો એક વખત એક જન ધારણુ કરે છે પણ ખીજે જ દિવસે થોડા લોકોને ખાતર પોતાનું જનભંગ કરે છે ! દેવવ્રતે જે જન સ્વીકાર્યું હતું તે તો હવેન પર્યંત સપ્ન રીતે પાલન કરવા માટે જ હતું ! અને તેણે ક્યું પણ એમ જ ! ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં એવું ખીલું દ્રશ્ય મળતું કઠિન છે. એ નક્કારની ધાર જેવું જન અંતર્યંત ધારણુ કરવા માટે જ દેવવ્રત “લીખ” નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

પિતૃભક્ત પુત્રોનાં અનેક દ્રશ્ય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી રામચંદ્રજીએ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરીને ૧૪ વર્ષ પર્યંત દણ્ડકારણ્ય જેવા ગદન વનમાં નિવાસ કર્યો, પરંતુ પિતાની આજ્ઞાનું તે પાલન હતું. લીખનું કૃત્ય એજાથી મધુ હતું. તેને તેમ કરવાની પિતાની આજ્ઞા ન હતી, તેમ છતાં પિતાના સુખને માટે લીખ હવેન પર્યંત બ્રહ્મચારી રહ્યા હતા. અર્થાત્ લીખે પિતાને માટે સંસારનાં સર્વ મુખ અને સર્વ આનંદને તિલાંજલિ અર્પણુ કરી હતી. તેની એ પ્રતિજ્ઞા પિતૃભક્ત પુત્રોએ અનુકરણ કરવા જેવી છે. ભારતની એ આર્ય સંસ્કૃતિને અપનાવી લેવા જેવી છે, અને ભારતના ઇતિહાસને દૃઢિયમાન કરવા જેવી છે.

જગતની સર્વ જાતિનો દતિદાસ પ્રારભથી અંતપર્યંત
વાંચી લુચો. તેમાં એવું એક પણ દ્રશ્યન મળે નહિ પિતૃ-
ભક્તિ અને સર્વસ્વ ત્યાગની ભીષ્મમૂર્તિ જેવો એક પણ
પુત્રનો દતિદાસ વાચનામાં આવે નહિ. એટલું જ નહિ પણ
ભારત વર્ષના ગત્યાધિકાર ઉપર માતાપિતાના શુષ્કને માટે
લાત માગનાર ભીષ્મ જેવા પુત્રનું ઉદ્દાહરણ ભૂમણ ઉપરના
કોઈ પણ ગત્યક્રુષ્ણમાં જોવામાં આવે નહિ. આજે તો કોઈ
પણ દેશના ગમનનું મૃત્યુ દતા તેનો ગત્યાધિકારી પુત્ર જગતને
ખતાવવા માટે એક આખમાથી અશ્રુપાત કરે છે. પંશુ તેની બીજી
આખમાં ગત્યપ્રાપ્તિના આનંદાશુ જોવામાં આવે છે જે ભારત
ભૂમિમાં “ભીષ્મ” જેવા સુપુત્ર ઉપજી શ્યા તે પવિત્ર ભૂમિને
ધન્ય છે. તે વેદધ્યયનને ધન્ય છે કે જેના જ્ઞાનથી દેવજન
જેવો વીર પુરુષ સસાગના વિરલભાગને વિરલ સમજ્યો અને
પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એજ સાચું સુખ છે એમ સમજી સસાગના
વિષયનો જેણે ત્યાગ કર્યો. જે સમયે આવો ધર્મનિર પુત્ર
માતાના જોળામાં દાસ્યભગ્તિ મુખે ગતગમન કરતો હોય તે
સમય દેવો ઉદ્દૃષ્ટ અને સુખદાયક હોય. જે સમયે એવા
સદાચારી પુરુષ જન્મ મદલ્યુ કરતા હોય તે દેવો ઉત્તમ સમય
હોય. આજે તો આખલે ધર્મચર્યકાનુ દાસ્ય કરીએ છીએ
પરંતુ એક સમય એવો પણ આવશે કે તે વખતે ધર્મચર્ય
પાલનના નિયમ પ્રત્યે સર્વ જગતના મનુષ્યાને આદરણીયી
જોવું પડશે. તે સમયે જ ધર્મચર્યનો અપાર મહિમા સમજાશે.

૨-બીખ્મની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા

બીખ્મે આ જન્મ પર્વત ધ્વજચર્ય ત્રત ધારણુ કર્યું ત્યારેજ મહારાજ શાન્તનુએ બીસકન્યા સત્યવતી સાથે લગ્ન કર્યું. કેટલાક સમય પછી તેને ગર્ભ રહ્યો અને તેને ચિત્રવીર્ય અને ચિત્રાંગ નામક બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તે બન્ને બાસ્ત્યાવસ્થામાં હતા તેજ સમયે રાજા શાન્તનુનો સ્વર્ગવાસ થયો. તે બન્ને રાજકુમારનું લાલનપાલન કરવાનું અને રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય બીખ્મને માથે પડ્યું. બીખ્મે બન્ને રાજકુમાર પુખ્ત વયના થાય ત્યાં સુધી પિતાની પેઠે જ તેમની સંભાળ રાખી અને પછી ગત્યકારભાર તેમને સોંપી દીધો. ચિત્રાંગ બાસ્ત્યાવસ્થામાં જ, લગ્ન થતાં પહેલાં મૃત્યુવશ થયો. બંધુના સ્વર્ગગમનથી બીખ્મને ઘણું દુઃખ થયું પરંતુ અતિશય ધીરપૂર્વક તેણે તે સદન કર્યું.

ચિત્રવીર્યને તરુણાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ સત્યવતીને તેના

લગ્ન કરવાની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે ભીષ્મને કહ્યું : કાશીના રાજાને ત્યાં અંગિકા અને અંગાંગિકા નામક બે પુત્રીઓ છે તેની સાથે ચિત્રવીર્યનાં લગ્ન કરવાં હિતમ છે. કાશીના રાજા સાથે ભીષ્મને બરાબર બનતું ન હતું તેથી કાશીનો રાજા ચિત્રવીર્ય સાથે પોતાની ઇચ્છાથી લગ્ન કરે એ સંભવિત ન હતું. અંતે તેની સાથે યુદ્ધ ઉપરિચિત કરીને લગ્ન સંબંધ જોડવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે સત્યવતીએ વંશવૃદ્ધિ માટે સતત પ્રયત્ન કર્યો અને ભીષ્મે પણ પોતાના બંધુના લગ્ન માટે યુદ્ધ જેતું બચાવે જોખમ ખેડ્યું પરંતુ વિધિના લેખ પ્રમાણે બનવાનું હતું તે જ બન્યું ! લગ્ન પછી થોડા સમયમાં જ ચિત્રવીર્ય પણ સ્વર્ગવાસી થયો તેથી બન્ને રાણીઓ વૈધવ્યના કીચડમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરવા લાગી. શાન્તનુ રાજાની ગાદિ ઉપર કોઈ જ રાજા બેઠેલો ન હોવાથી ભરતબંડને કેટલોક સમય રાજા વિના જ ચલાવી લેવું પડ્યું. આ સમયે મંત્રીઓની સલાહથી સત્યવતીએ ભીષ્મને રાજસિંહાસન પર બેસવાની વિનંતિ કરી પરંતુ તેણે તેમ કરવાની સાફ ના પાડી. જે સત્યવતીને ખાતર ભીષ્મને સિંહાસન ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી હતી તેજ સત્યવતી આજે તેને સિંહાસન પર બાંધેલાં થવાની વિનંતિ કરે છે ! સમયની ગતિ વિચિત્ર છે ! મનુષ્ય એક વિચાર કરે છે ત્યારે પરમેશ્વર કંઈ જુદો જ વિચાર કરે છે ! ઈશ્વરની લીલા અપરંપાર છે એ સત્ય ! પરમેશ્વરની કૃતિથી સંતોષ નહિ પામતાં સંસારના લોકમાં પડી આમતેમ ભટકીને મનુષ્ય પોતાનું અમૂલ્ય આયુષ્ય વ્યર્થ વ્યતીત કરે છે એ તેની કેવળ મૂર્ખતા છે ! ભીષ્મરાણી સત્યવતીએ ભીષ્મને પુનઃ એક વખત એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે :

મમ પુત્રસ્તવ આતા વીર્યવાન્ સુપ્રિયશ્ચતે ।

ચાલ પદ્ય ગતઃ સ્વર્ગમપુત્રઃ પુરુષર્ષમ ।

દ્વમે મહિષ્યૌ આતુસ્તે કાશિરાજસુતે શ્રુમે ।

રૂપ યૌવનસમ્પન્ને પુત્રકામેચ ભારત ।

તયોરુત્પાદયાપત્યમ્ સંતાનાય કુલસ્થનઃ ।

યન્નિયોગાન્મહાવાહો ધર્મંકર્તુમિવાર્હાસિ ॥

“હે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ! મહારા પુત્રો અને તારા વીર્યવાન અને મુંદર બહેનઓ બાલ્યાવસ્થામાંજ નિઃસંતાન બૃત્યુ પામ્યા, તેની બન્ને રાણીઓ રૂપ યૌવન સમ્પન્ન દાસીરામની કન્યાઓ પુત્રની ઈચ્છા રાખે છે. તેથી હે મહાબાહો ! મહારી આગ્રાથી તું વંશવૃદ્ધિ કરવા માટે એ બન્નેને સંતતિ ઉત્પન્ન કર. કારણ કે એ કાર્ય કરવા માટે તું જ સર્વથેવ યોગ્ય પુરૂષ છે.”

માતાનું એ સંભાષણ સાંભળી લીધ્મ આશ્ચર્યચકિત થયો. તેને વિચાર થયો કે-“શું હું અપક્વ વિચારનો છું એમ મહારી માતા સમજે છે ! શું તેમને મહારી પ્રતિજ્ઞાનું અમરણ નથી ? તેમને મનથી એમ તો નથી ને કે : મહેં માત્ર હાસ્યવિનોદને માટે જ મહારા પિતા સમક્ષ એ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.” આ પ્રમાણે એક પછી એક વિચાર લીધ્મના હૃદયપટ ઉપર ઉત્પન્ન થતા લાગ્યા. માતાના વચનો સાંભળી તેને ધણું જ દુઃખ થયું. તેનું સર્વ શરીર પરસેવાથી ખપળી મધુ. અંતે તેણે કહ્યું : “માતૃભી ! શું ત્વમે મારી પરીક્ષા કરે છે ? અથવા શું હું કાચા મનનો છું ? શું મહારી પ્રતિજ્ઞા જોડીતેલી છે ? હું ક્ષત્રીય છું એ મ્યાનમાં રાખજો:-

ત્યજેચ પૃથિવી ગન્ધમાપક્ષ રસમાત્મનઃ ।

જ્યોતિસ્તથા ત્યજેદ્રૂપં યાયુઃ સ્પર્શગુણં ત્યજેત્ ।

વિક્રમં ઘૃત્રદા જહ્યાદ્ધર્મ જહ્યાચ્ચ ધર્મરાદ્ ।

નત્વહં સત્યમુત્સ્રષ્ટું વ્યવસેયં કયંચન ॥

અર્થાત્ - “પૃથ્વી પોતાનો અણાવિક્ક ધર્મ ગંધના ગુણનો ત્યાગ કરશે, પાણી પોતાના રસગુણનો ત્યાગ કરશે, સૂર્ય પોતાના તેજગુણનો ત્યાગ કરશે, વાયુ પોતાના સ્પર્શગુણનો ત્યાગ કરશે, ઇન્દ્ર પોતાના શૌર્યગુણનો અને ધર્મગત્ત પોતાના ધર્મ-ચરણ જેવા અમાધાગુણ ગુણનો ક્યવિત ત્યાગ કરશે પરંતુ આ ક્ષત્રિય પોતાની પ્રતિજ્ઞાભાષી કદી પણ બ્રહ્મ થશે નહિ.”

ભીષ્મનો એ ઉત્તર સાંભળી મત્સ્યની અતિશય નિગરા થઈ ભીષ્મ તપાસની ધાગ જેવું વન પાલન કરનાર હશે એની તેને અત્યાગ સુધી ખાતરી ન હતી. તેનું બલ્લભ્ય વ્રત નિંદાળી અનેક પુરુષો પોતાનું આયુષ્ય મન્માર્ગે બચીત કરશે અને જગત્તમા દિગ્મિત કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશે એની તેને દૃઢચ ખબર નહિ હોય. તેથી જ તેણે અંતે ભીષ્મ જેવા મદાન સમર્થ બલ્લભ્યારીને વશવૃદ્ધિ માટે વિનંતિ કરી. તેણે ભીષ્મને એમ પણ કહ્યું કે “પ્રાચીન નિયોગ પદ્ધતિને અનુસરીને મન્ત્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી.” એ કામ માટે ગણીએ કૃષ્ણદ્વંપાયન (એમને વેદવ્યાસ પણ કહે છે તેમ)ને બોલાવ્યા તેમના દ્વાન નિયોગ પદ્ધતિ અનુસાર ખન્ને ગણીએએ ધૃતગપ્ત અને પાંડુ નામક એ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા ત્રાસીના ગર્ભથી વિદુર ઉત્પન્ન થયા દામીના ગર્ભથી વિદુર ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી અને ધૃતગપ્ત અથ હોવાથી તેમને ગાંધિ પર નહિ બેસાડતા ત્રીજા પુત્ર પાંડુને ગાંધી પર બેસાડી ગત્યાભિષેક કર્યો.

૩-પાંડવ કૌરવ વચ્ચે વિશાદ

આ પ્રમાણે પાંડુને ગળય પ્રાપ્ત થતા પડી તે ન્યાય પૂર્વક રાજ્યકાગલાઠ ચલાવવા લાગ્યો. પાંડુને જે ગણીઓ હતી, તેમાં પહેલી કુતી હતી એ બી કૃષ્ણની લક્ષ્મી હતી. બીજીનું નામ માદ્રી હતું આ ગણીઓના ગર્ભથી પાંડુ ગળતે પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા કુતીદાગ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન તથા માદ્રીદાગ નકુલ અને મદરેવ ઉત્પન્ન થયા ધૃતરાષ્ટ્રનું લગ્ન ગાધાર ગળતી કન્યા ગાવારી સાથે થયું ધૃતરાષ્ટ્ર જો કે નોકોટા હતો અને તે રાજ્યનો અધિભરી હતો પરંતુ અધ હોવાથી તેને ગળ્યનો માત્ર થોડો વિભાગ જ આપવામાં આવ્યો. સર્વ ગળ્ય ચલાવવાનો અધિકાર પાંડુને જ મળ્યો હતો ગંગા ધૂન ગળ્યને ધણા સન્તાન દતા, તે સર્વમાં દુર્યોધન સૌથી વધેડ પુત્ર હતો મદ્રાભાગના વેબકે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને ‘કૌરવ’ અને પાંડુના પુત્રોને ‘પાંડવ’ એ નામથી સંજોધન થયું કે

પાડનો બાલ્યાવસ્થામાં હતા તે વખતેજ પાડુ રાજનો સર્ગનાસ થયો હોનાથી તેઓ પોતાના કાકાના પુત્ર ધૃતગાંધ્ય પામે ગેતા હતા પાડુનો સર્ગથી મ્હોટો પુત્ર યુધિષ્ઠિ ગન્ત્યનો ખરો અધિમરી હોનાથી તેને ગન્ત્યાલિંગેક કરનામાં આજ્યો ગન્ત્યનો સર્ગ કાગ્બાગ, ધૃતગાંધ્ય અમ હોનાથી તેનો મ્હોટો પુત્ર દુર્યોધન સભાગતો હતો દુર્યોધન સભાગતો અતિ દુષ્ટ હતો તેણે નિચાગ કર્યો કે જો આપો કઈ પ્રનામ નહિ કરીએ તો મર્ગ ગન્ત્ય કામના પુત્રો અને તેની પત્ની તેના પુત્રોને પ્રાપ્ત થો, અને પોતાને તથા પોતાના સન્તાનોને તેમની સેના આકરી કવવામાં આયુષ્ય ગાળવુ પડજો એમ નિચારી તેણે પોતાના મિત્રો સાથે સનાદ-મસનન કરી પાચે પાડવાને મારી નાખનાનો પ્રયત્ન કર્યો

બી મને મનથી તો બન્ને ભાઇઓના સન્તાન એક સરખા જ હતા યુધિષ્ઠિ અને દુર્યોધનનો વ્યભાવ પણ તે સારી રીતે જાણતો હતો તે દમેશા દુર્યોધનને સનાદસપથી કામ કવવા શિખામણુ આપતો દુર્યોધનને બી મની ઘણી ખ્હીક લગતી તેથી તે પોતાની મનનાજના પૂર્ણ શ્રી સમ્રો નહિ અતે એવુ દ્યુ કે પાડવોએ ગન્ત્યના બીગ વિભાગમાં નિનામ કરવો

લિ મની આજ્ઞા થના જ પાડવા બીજા વિભાગમાં નિનાસ કવના રાજ્યા પરતુ દુર્યોધન જેના દુષ્ટ મનુષ્યે ત્યા પણ તેમની યુઠ જોડી નહિ તેણે લાખનો એક 'લાખાગૃહ' બનાવ્યો ત્યા પાડવો નિવાસ કરના ગયા એટલે તે દુષ્ટે તેને અગ્નિ લગાડી દીધી અને પાચે પાડવોને મૃત્યુના મુખમાં ધક્કી

દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ વિદુરની કૃપાથી પાડવો તે ધગમાથી સગી મનામન જીવતા બદાગ નિષ્ણા ગયા. તેઓ ટેટનાય દિવસ અગવ્યમા ફગતા હતા ફગતા ફગતા તેઓ પાચાલ દેશમા આરી પહોચ્યા. આ સમયે પાચાલાધિપતિ દ્રુપદ ગગનની કન્યા દ્રાપદીનો અવરંગ થવાનો હતો. ધનુર્વિદ્યામા અત્યંત પાગલત અર્જુને બાણ અભરિનામા કૌનસ્ય જતાવીને અવવરમા યશ મેગચો. અને દ્રૌપદી સાથે પાવે પાડવોના લગ્ન થયા.

પાડવો સુખરૂપ જે એ મમાચાગ દુર્યોધનને મળતા જ તેણે યુધિષ્ઠિરને જુગાર ગમરાની જાગમા ફાવવાનો પ્રપચ્ચ ગ્યો. યુધિષ્ઠિર નવીન ગમ્ય મેગરીને ઐશ્વર્ય સમ્પાદન કર્યું હતું તેને દુર્યોધને કપટથી જોડાવી જુમાગમા ફસાવ્યો. જુમાગમા યુધિષ્ઠિર સર્વ હારી ગયા. જુમાર રમતી નખતે કરેલી રાગન પ્રમાણે પાડવ અને દ્રૌપદીઓ બાગ વર્ષ પર્યંત અતિદાય કષ્ટ વેઠીને વન-જગત સેવન કર્યું. તેમજ વર્ષે વિગટ ગમનના દગ-બાગમા વધ બદલીને અજાતનામમા પાડવો પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા.

વિગટ ગમન પામે અનેક ગાયો હતી. પ્રાચીનમગમા ગાય એ મહોદી સમ્પત્તિ મનાતી હતી. કાગલુ કે ગાયોમાથી દુધ અને ઘી પ્રાપ્ત થતું હતું, તેથી મનુષ્યોનું માનસિક, શારીરિક અને આત્મિક જાગૃદિ પામતું હતું. ગાયોનો વિનાશ થવાથી પોતાની હાનિ થાય તે અને ગાયોની દૃદિ થવાથી પોતાની સમ્પત્તિ દૃદિ પામે જે એવું પ્રાચીનકાગમા સમજામા આવતું હતું. એ જ કારણથી દુર્યોધને વિગટ દેશ પર સ્વારી કરી. ભીષ્મ એ દુર્યોધનના ગૈન્યનો સેનાપતિ હતો. તેણે ત્રણે

બાલુયી નિગટનગને ઘેરો ધાવ્યો નિગટગજના રાજકુમાર ઉત્તર સાથે મુદ્દના ગુણક્ષેત્ર પર જવાની અર્જુને પ્રથમ જ પગાનગી માગી હતી અર્જુને એટલા આતુર્યથી સૈન્યની વ્યવસ્થા કરી હતી અને એટલી કુશળતાથી રાત્રીસૈન્ય ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરી હતી કે વિગટસૈન્યમા અર્જુન હોવાની ભીષ્મને ખાતરી થઈ અને તે તેનો દુર્યોધનને કહ્યું પણ ખંડ દાગણ કે બાણ માગવાની વિદ્યામા અર્જુન સિવાય ખીને કોઈ નિપુણ નથી એની ભીષ્મને ખાતરી હતી અને દુર્યોધનનો પગાન્ય થયો તેને પોતાનું સૈન્ય પાછું લઈ પોતાની ગજવા તીમા ન્હામી જવું પડ્યું નિગટ ગજકુમારને વિનય ગ્રાસ થયો અને તે આનંદ-મગન પ્રવર્તાનતો પોતાની ગજવાતીમા આવી પહોંચ્યો તે જ સમયે પોતાના જગ્યામા પાચ પાકુ-પુત્રો પાડવનું અસ્તિત્વ છ એની વિગટગજનની ખાતરી થઈ તે જાણી તેમને અતિશય આનંદ થયો તેમણે પોતાની જ્યા ઉત્તર નામક કન્યાના લગ્ન અર્જુન સાથે કરાવેલા નિશ્ચય કર્યો પણ અર્જુને વેશ બ લીને ઉત્તરને કાઠાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું પોતાની શિષ્યા સાથે લગ્ન કરવાનું તેને ઉચિત જણાયું નહિ તેથી અભિમન્યુ સાથે તેના જન્મ કરવાનું નક્કી કર્યું અને મ્હોટા ઠાકમાધી તેનો લગ્નવિધિ સમપન્ન થયો.

પાડવો બાગ વર્ષ પર્વત વનનાસમા દત્તા અર્થાત્ આ મુદ્દ પડેલા પાડવો જ્યા કે તેની ભીષ્મને ખમર જ ન હતી તેમનું શોર્ષ અને સત્યાચિત્રનું અમરણ અને તેમની દુ ખંદ વાર્તા સાલગમ થી ચરાથી ભીષ્મને ઘણું દુ ખ થયું ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રોએ પાડવો પ્રત્યે પ્રથમ કર્યો હતો અને તેમનો ગત્યાધિકાર તેમણે છિનવી

લીધો હતો તે ભીષ્મપિતા સંપૂર્ણ રીતે જાણતા હતા અને હવે પાડવો પોતાના બાહુબલથી ગત્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરશે એ પણ ખુલ્લું જ હતું, પરંતુ ગત્યપ્રશ્નમાં સર્વથી વડિલ પોતે હતા તેથી શાંતિપૂર્વક એ તપ્તગ્નનો નિવેશ આવે એની ભીષ્મની ઇચ્છા હતી. પાડવ-કૌરવ ૭૦ બંને ભાઈઓ વચ્ચે મુદ્દ ન થાય એમ પણ તેમના મનમાં હતું તેની ભીષ્મે મૃતગંજને કહ્યું કે “દુર્યોધનને યોનાની સનાહ આપો કે પાડવો તમારા ભાઈઓ છે તેઓ જ રાજ્યના અધિપતિ છે તેમને તેમનું ગત્ય મેળવી દેવું જોઈએ. તેમ નહિ થાય તો ક્ષત્રીયની પાડવો પોતાના બાહુબલથી ગત્ય મેળવનાનો પ્રયત્ન કરશે તેઓ રાજ્ય માટે મુદ્દ કરશે એ પણી તેનું શુ પરિણામ આવશે તેની ખ્યાલ કરો.” એમ ખીને ધૃતરાષ્ટ્રને શિખામણરૂપે સનાહ આપી

૪-ભીષ્મનો દુર્યોધનને ઉપદેશ

પાંડવો સુખરૂપ હોવાના સમાચાર જ્ઞેતજ્ઞેતામા સર્વત્ર પ્રસરી ગયા. દુષ્ટરાજને એ સમાચાર મળતા જ તેમણે પાંડવોને તેડવા માટે પોતાનો દૂત વિરાટની રાજધાની પ્રત્યે મોકલ્યો. વિરાટરાજની આજ્ઞાથી પાંડવો પણ પાચાસ દેશ તરફ જવા નિકળ્યા. યદુકુળજૂથણ, નીતિશાસ્ત્રમા પ્રવીણ, સર્વશ્રેષ્ઠ શ્રી કૃષ્ણે પણ પાંડવોને મળવા માટે પાચાસ દેશ તરફ ગમન કર્યું શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોને મળ્યા. યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું કે “ જુગાગમા હું સર્વ ગત્ય હારી ગયો છું હવે ગત્ય પાછું મારવું એ મ્હારો ધર્મ નથી તેમજ તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ મ્હને ઉચિત જણાતું નથી. ” એ સાંભળી શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે “ દુર્યોધને પ્રપચ કરી તમને જુગાગમા હગવ્યા છે તેથી તમે જુગાર રમ્યા જ નથી. એવા પ્રપચી અને કપટીને શિક્ષા કરવી જ જોઈએ.

શ્રી કૃષ્ણની સનાદ આલમી સુધિષ્ટિને આશ્રય થયું અને તેમ દરવાની ના પાડી પરંતુ શ્રી કૃષ્ણે તેમને અનેક રીતે સમજાવ્યા અને ગત્ય પુનઃ પ્રાપ્તિ કરવાની સનાદ આપી. અન્તે તેમણે તેમ કરવાનું નીકાર્યું. છુત્ત જ દુપદગમનો પુરોહિત દ્વારા તરીકે કોંગના દગમાગમા મોકલ્યો. દૂતે દુર્યોધનને દુપદગમના જ્ઞાપેના સમાચાર મળ્યાવ્યા તેણે કહ્યું કે “પાડવો નમ્રતાથી પોતાના ગત્યનો ભાગ માગે છે તેમને હવે પોતાનો ગત્યભાગ આપવો ઉચિત છે તેમ નહિ કહે તો પરમ્પર મુદ્ધ થશે અને તેથી તમારો વશ નહ થશે. માનવજીવનો મહાર થશે અને જનસમાજને ભારે નુશ્વાન થશે. આપ સંપૂર્ણ વિચાર કરી આપની ઇચ્છા પ્રદર્શન કરો.”

આ સમયે બીજમ પણ કોંગના દગમાગમા હાજર હતા તેમણે કહ્યું કે ‘ પાડવો સુખરૂપ જીવિત છે એ સમાચાર જાણી અમને અત્યંત આનંદ થાય છે તેમણે અતિગમ કષ્ટ સહન કરીને પણ ધર્મનિરાધી વર્તન ચલાવ્યું છે અને તેઓ નમ્રતાથી પોતાનો ગત્યભાગ માગે છે તેમને ધન્ય છે. હું તેઓ મુદ્ધ કરીને પોતાનો ગત્યભાગ લઈ શકે એમ નથી. અવશ્ય, તેઓ તેમ કરના સમર્થ છે તેમનામા શૌર્ય છે, બુદ્ધિ છે, ધ્યાન છે, રીયં ૭ તેમ જના તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ થવા સ્થાના નથી અર્જુન અતિ શૂરીઝ અને બાણાવળી છે ધનુર્વિદ્યામા નિપુણતા છે તેની સાથે મુદ્ધ કરી શકે એવો તેના જોરો કાઈ બીજો નીઝ પુરૂ મહને જણાતો નથી ” આટલું સ્થાવરતા જ વચમા મદારીઝ કહ્યું બોલી ઉઠ્યો કે “બીજમ ! તમે દક્ષ છો, અને તમારો શરીરની ઇન્દ્રિયો શિથિલ થયેલી જણાય છે તેથી

જ અર્જુનના સૌર્ય સાથે સગ્ગામણી કરી શકે એવો બીજો માર્ગ વીગે થોડો નમતે જણાતો નથી પાડવો જુગાગમા પોતાનું ગળત્ય હારી ગયા કે તેથી તેમને હવે એક વેત જોટલી પૃથ્વી પણ મળશે નહિ. યુદ્ધ થશે ત્યારે અર્જુનનું સૌર્ય જણાઈ આવશે.”

મર્જુની સનાદ સાબળી બીજમને મનમાં ઘણું દુઃખ થયું. તેમને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો ક્રોધને દગાની ગાતિપૂર્વક ઉત્તર દીધો કે ‘કર્ણ ! ત્વનગનો દિવસ તું મૂલી ગયો કે શું ? તે દિવસે ત્હાડ સૌર્ય અને માણુનિદ્રા તું ક્યા મૂકી આ પો હોતો ? ત્યા આવેના અનેક માણુવળી ગગનઓની વચમાં તમારે નીચું મૂકો. રત્ન પડ્યું હતું તે કમ બૂલી જાવ ?’ વિગટનગર ઉપર તમે ચડાઈ કરી તે વખતે તમાડ પગકમ તમે ક્યા સતાડી રાખ્યું હતું ? અર્જુનની ત્રીજ માણુગર્જનાથી દુર્યોધનનું સૈન્ય જર્જરિત અને ખેલાન થયું હતું તે વખતે તમારું સૌર્ય ક્યા ગયું હતું ? ૧. યુદ્ધ થયો છું ને તો મત્ત ૭ પગ તું ૬ યુદ્ધથી જંગ પણ અસમીત થતો નથી એ તમાર ખામ ધ્યાનમાં ગ પડુ જોઈએ.”

ધૃતગન્ધર્વ બીજો દિવસે વિચાર કરીને ઉત્તર આપના જ્યુ મીજો દિવસે દૂતને ઉત્તર મળ્યો કે ‘યુદ્ધ કર્યાં સિવાય પાડવોને એક હાથ જોટલી જગ્યા પણ આપનામાં આવશે નહિ.” એ ઉત્તર સાબળી પાડવાએ ગાતિપૂર્વક હવે શું કરવું તેનો વિચાર કર્યો તેમણે શ્રી કૃષ્ણને ડોંગવા પડે મોખલી હતી પણ સનાદ સપથી પોતાનો ગળત્યભાગ મગે એવો પ્રયત્ન કરનાનો નિશ્ચય કર્યો પાડવોએ શ્રી કૃષ્ણને વિનંતિ કરી શ્રી કૃષ્ણે પણ પાડવોના દૂત તરીકે કૌતવના દગાગમા જવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ દગાગમા ગયા તેમણે ધૃતગન્ધર્વને પોતાના આગમનનું કાગણુ અમગન થુ અને જ્યુ

“ધૃતરાષ્ટ્ર ! પાડવો કાણુ છે ? તે તમાગજ પુત્રો છે દોરવો અને પાડવો કાઈ જૂઠા નથી તમે વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ છો બન્ને ભાઈબીને ગત્યભાગ વહેચી સનાદ મપ કરી દેશો તો સર્વ શાંતિથી પોતપોતાનું કાર્ય કરશે, નહિ તો યુદ્ધ થયા સિવાય ગુરો નહિ વિચાર કરે બન્ને તમારા જ મતાન છે ”

એ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર શાંત બેસી ગયો પરંતુ ઘડત જ દુર્યોધન બેલી ઉઠ્યો

“કૃષ્ણ ! યુદ્ધનું મગ દાગણુ તમે જ ઝા તમે જ પાડવોને ઉશ્કેર્યા છે અને પાડવોને ગત્યમાથી કંઈપણ બામ આપવાના નથી

લીધ્મ અત્યાગ સુધી સાંભળ્યા કરતા હતા તેઓ વિચાર મગ્ન હતા તેમણે દુર્યોધનને કહ્યું

“દુર્યોધન ! તું ત્હાગ દુષ્ટ મિત્રોની સંગતિ અને સદા-હને લીધે ધર્માધર્મનો વિચાર કરતો નથી તેથી મ્હને ધણુ દુઃખ થાય છે વ્યાર્ધી અને પ્રપચી મિત્રો હમેશા મનુષ્યને નમારે માર્ગે જ દોરી જાય & તે અમત્યને સત્ય કેળે છે અસહવિતને સહવિત જણાવે છે નમાગી સગતિથી અને નમારી સનાદથી કેટલા કેટલા રાજ્યો અને કુટુંબો પાપમાન થયા છે તે ઈતિહાસ માર્યા ગ્રપ્પ લેઈ શકાય કે આરો વિચાર એ કે પાડવોને તેમનો ગત્યભાગ મળવો જ લેઈએ અતિ સત્યનો જય થશે અસત્યનો પરાજય થશે શાસ્ત્રમા મ્હુ છે કે

સત્યમેવ જયતે નાનૃત ।

અમત્યનો જય થયો હોય એવું કદી સાંભળ્યું નથી. તું પોતાના ભાઈઓને મારી અનત પાપમાં પડ્યો. તે પાપ ક્યાં પડી પણ આ રાજ્ય તું ત્હારી છાતીએ બાધી જવાનો નથી. અરે ! મૂર્ખ ! અધર્મ અને અન્યાયનો ત્યાગ કર. અધર્મથી જો સમગ્ર પૃથ્વીનું ગજય મળતું હોય તો પણ તેને લાત માર. ત્હે કપટથી બુધિહિન રાજ્ય લઈ લીધું અને પાંડવોને વનમાં મોકલ્યા ત્હે તેમને અનન કૃષ્ણ આપ્યું તે તેમણે શાંતિથી સહન કર્યું, હવે જ્યારે તેઓ નમ્રતાથી પોતાનો ગત્યભાગ માગે છે ત્યારે તું તેમને બુદ્ધનો જય જતાવે છે ? બીમતી ગજનો જય કર કપાટો તું ભૂલી ગયો કે શું ? તે મહાન ગુણવી જે વખત ગદા લઈને યુદ્ધભૂમિ પર આવશે તે વખત ત્હાગ શરીરનું લોહી ફરી જાડું થઈ જશે અને તેજ વખત તું મ્હાગ સજ્જે પાડાઈ જશે. યુદ્ધનું નામ છોડી દે પાંડવો સાથે શનુતા કરી એ કાઈ સામાન્ય વાત નથી શ્રી કૃષ્ણે પોતે અહીં આવસાનો પગિશ્રમ કર્યો છે એમનો હેતુ એવો છે કે યુદ્ધ થાય નહિ અને શાંતિથી જન્મે ભાઈઓ વચ્ચે સલાહ સપથી ગત્યભાગ વહેંચાઈ જાય. સર્વે સુખી થાય પરંતુ તું ત્હાગ અહાકારને લીધે અને કર્ણના મિથ્યાભિમાનને લીધે કાઈનું સાલગતો જ નથી. તું કાઈની શિખામણ માનતો જ નથી. દુર્યોધન ! શ્રી કૃષ્ણની સમ્મતિ પ્રમાણે જામ કર. તે કાઈનું અનિષ્ટ ઈચ્છતો નથી તે શાંતિપ્રિય છે સત્યનો પક્ષ લેનાર છે ત્હારું કંઠાણ ઈચ્છતો હોય, હર્ષનો યોદ્ધાઓના મૃત્યુ ઈચ્છતો ન હોય તો શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તે પ્રમાણે વર્તવું એમા જ ત્હારું જંઠાણ છે ”

મહાત્મા વિદુરજી પણ ભીષ્મના જેવી જ સલાહ આપી. તેમણે કહ્યું -

“શ્રી કૃષ્ણ શાનિત્રિય છે, મન્યત્રિય છે માટે દુર્યોધન !
શ્રી કૃષ્ણની સનાહ હારે માટે ઈષ્ટેયત્ર છે ”

પરંતુ નીતિમગેએ હત્યુ ને કે

વિનાશકાલે વિપરીત બુદ્ધિઃ ।

મિથ્યાભિમાની હે વાચી અને કર્ણના અદાનવાથી દુર્યોધનના
મન પર કાર્દની શીખામણને સ્થાન મળ્યું નહિ તેને બીજાને હત્યુ

“યુદ્ધના લખને લીધે જ તમે આવી જાયલા જેવી
વાત કરો છે ।”

“હુ ક્ષત્રિય છું યુદ્ધ ખેલવાથી હું કદાચ ભય પામતો
નથી યુદ્ધના પરિણામનો જ્ઞાને લખ લાગે છે જેમ બને તેમ
શાંતિથી કામ પરિપૂર્ણ કરવું જોઈએ ”

લીખે દુર્યોધનને ઉત્તર દીધો તે પછી પણ લીખે
તેને ધણો ઉપદેશ કર્યો પરંતુ તેણે છેવટે ઉત્તર દીધો

“લીખ પિતામહ ! તમે ગમે તેમ કહો, શ્રી કૃષ્ણ ગમે
તેમ કહે, વિદુરજી ગમે તેમ કહે તો પણ એ મોખના અગ્ર
ભાગ જેટલી જાનીન પણ હું તેને આપવાનો નથી. ”

થયું ! લીખ અને શ્રી કૃષ્ણના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા !

લીખ પિતામહે જો આ સમયે પાકવોને પોતાનું ગત્ય
ત્યાગ કરવાની મનાહ આપી હોત તો તે અનન્ય રાત્ય ત્યાગ
કરી દેત, કાગળ કે તેમના આચરણ ધર્માનુસાર હતા તેઓ
પોતાના અને અન્યના કર્તવ્યનો સંપૂર્ણ વિચાર કરતા શક્તિ-
વાન હતા. ન્યાયપૂર્વક વર્તન કરવું એ જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા
હતા અને તેમ કરવામાં પોતાના શરીરની પણ તેઓ પરવા

કરે તેના ન હતા પોતાના વડિયોની સનાહ—અમ્મતિ પ્રમાણે
વર્તવું એ જ પોતાનો ધર્મ અમજતા હતા

સર્વને આનંદ આપનાર શ્રી કૃષ્ણનું આગમન પણ
નિરર્થક થયું તેમની સનાહ દુર્યોધને માન્ય થી નહિ ભીષ્મ
સમજ્યો કે હવે યુદ્ધ થયા ત્રિમાસ ગહેરો નહિ તેથી તેમણે
પુનઃ એક નખત દુર્યોધન અને ધૃતગાંધ્યને ગિખામણના ચાર
શબ્દો વચ્ચે અને યુદ્ધમાં સત્યનો જ જરૂર થશે એમ પણ કહ્યું
એટલું જ નહિ પણ યુધિષ્ઠિર ધર્મનિષ્ઠ અને મત્યંતે ચાહનાર
છે એમ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી મલળાન્યુ અતે એમ
પણ કહ્યું કે

“દુર્યોધન ! જોગો વડિયોની શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા કરે છે,
જો વડિયોની સનાહ માને ૭ અને જોગો મત્યંત ધર્માચરણ
ઈંદ જીવન વ્યતીત કરે છે તે યુધિષ્ઠિર, તે પાડવો સાથે યુદ્ધ
વું પડશે એ જ મહાગ અનગ્રહમાં કુખ ઉપજાવે છે”

દુર્યોધન માત્ર હસતો હસતો અને ભીષ્મ પિતામહની
મશ્વરી ગતો કરતો ત્યાંથી ચા પો ગયો

૫-ભારતીય યુદ્ધ

વાંચક ! હમે મહાભારતના ભયંકર યુદ્ધ સંબંધી તો સાંભળ્યું છે । મહાભારતનાં ત્રયમાં ઘણા કથા કહેનાર ચારણ બાદને મુખેથી મહાભારતના યુદ્ધની કથાઓ સાંભળી છે । અહો ! તે યુદ્ધનું જેવું ભયંકર પરિણામ આવ્યું ! તે યુદ્ધમાં જેટલા મહાન યોદ્ધાઓ મૃત્યુ પામ્યા ! એ યુદ્ધનું જેવું દારણ પરિણામ આપાવતને સદન કરવું પડ્યું ! એ યુદ્ધથી આખાવનું સર્વ નાશ થવા પામ્યું. ભારતવર્ષ પર અત્યાચારનું સામ્રાજ્ય પ્રસર્યું. મહાન શરવીર યોદ્ધાઓ સાથે વિદ્વાન પુરુષો નાશ પામ્યા અને સર્વ જગતનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું ! માત્ર એક જ દેશના યુદ્ધને લીધે આટલી બધી ક્રાંતિ થઈ ગઈ તેથી તમને આશ્ચર્ય થવું હશે ! પરંતુ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ! જો તમે પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે અને સર્વ પ્રાચીન જાતિનાં જીવનવૃત્તાંત જાણ્યાની ઈચ્છા હશે તો ભારતીય યુદ્ધનું પરિણામ તમારા

સમજવામા આવ્યું હતો જ ભારતીય યુદ્ધ થયું ત્યાં સુધી આર્ય
ચક્રવર્તિ રાજાઓ ભારતમાં રાજ્ય કરતા હતા અને વૈદિક સંસ્કૃ-
તિની સત્તા સર્વ જગતમાં પ્રચલિત હતી યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય
યજ્ઞ કર્યો તે સમયે સર્વ દેશના વિદ્વાન પુરોહિત સંસ્કૃત ભાષામાં
જ પોતાનો સર્વ વ્યવહાર ચલાવતા હતા મહાભારતમાં આ સર્વ
વિષયો સંપૂર્ણ લખ્યા છે મહાભારતનો ઇતિહાસ એક બાળકો
મુકીઓ અને આપણા આર્ય પ્રદેશમાં મુસંમૃત ગણનામાં આવેલી
માનવજાતિનો ઇતિહાસ લક્ષ્યપૂર્વક તપાસીએ તો આપણા
ધ્યાનમાં આવશે કે તે સર્વ રાજા, વિદ્વાનો અને પ્રજા પોતાને
આર્યના વશ જ ઠહેવડાવતા હતા પૂર્વે તેઓ જંગલી હતા
પણ તે પછી તેમનામાં સુધાગણા થઈ એમ પણ તેઓ પ્રતિ-
પાદન કરે છે પરંતુ તેમનું જો જંગલીપણું, મહાભારતના યુદ્ધ
પહેલાં સેપ્ટેક વર્ષ પૂર્વે હતું અને તેઓ પોતાનો જ ધર્મ
વર્ણવે છે તે ધર્મયુદ્ધ થયા પછી જ ઉભા પાંચે છે સર્વ
ભાષાના નિષ્ણાત પ્રોફેસર મેક્સમુલરે કહ્યું છે કે સર્વ ભાષાનું
મૂળ મંમૃત ભાષા છે અને તેમાંથી જ જગતની સર્વ ભાષાની
ઉત્પત્તિ થઈ છે ભાષાના ઉત્પત્તિ સમય પણ તે પ્રોફેસરે મહા-
ભારતના યુદ્ધ પછીનો જ જણાવ્યો કે નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિદ્વારા
વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે કે જો યુદ્ધ પછી લિંગલિંગ
દેશોમાં લિંગલિંગ ગણ્યની ગ્યાપના થઈ પરંતુ વિદ્વાનોના
અભાવને લીધે પ્રાચીન મંમૃતિ કાચમ ટકી શકી નહિ કાચકે
પરસ્પર એક બીજા સાથે મળવું અને જૂના જૂના દેશોમાં પર્યટન
કરવું વગેરે અનેક બાબતો જોડી થઈ ગઈ તેમ જ જેને જેમ
કાંયુ તેમ તેમણે ધર્મ સીમગવાનું શરૂ કર્યું આજે જે જે
ભાષાઓ પ્રચલિત છે તે સર્વ યુદ્ધ મંમૃત ભાષામાંથી અપભ્રંશ

થઈને પ્રચલિત થઈ છે તે ભાષાઓના સમૃદ્ધ શુદ્ધ મગૃત ભાષા સાથે કેટલેક અંગે મળના આવે છે જગલી અધીનિમાધી ઉત્પત્તિએ પહેલેથીના યુગેષખડના બ્રહ્મરૂપ પડિત ઝલિલિયોએ “પૃથ્વી ગોળ છે” એવું શોધી કઢાડ્યું પરંતુ પૃથ્વી અબધી જ્ઞાનને ભાગતીય પ્રજા “જુગોળ વિદ્યા” દરે છે આગશ એ છે કે પૃથ્વીમા જે વિચિત્ર દેશકાર થઈ ગયા છે તે મહાભાગતીય શુદ્ધ પત્રી થયા છે એમ કહેવું પડશે

*

*

*

પૂર્વ પ્રકરણમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે મહાન જ્ઞાની શ્રીકૃષ્ણ નિગશ થઈને પાડવો પાસે આન્યા લિખ્મપિતામહે કુયોધિનને કરેયો ઉપદેશ નિઃકળ ગયો ત્યાર બન્ને પદ્ય તરફથી યુદ્ધની તૈયારી કરવામા આની એ યુદ્ધની વાતો જોનજોનામા આસપાસના અનેક ગજાઓમા પ્રસરી ગઈ અનેક રાગતઓએ પાડવોને સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેમણે પોતપોતાનું મૈત્ર્ય પાચાન દેશ તરફ ગવાના કર્યું પાડવોની પાસે સાન અક્ષૌહિણી સૈન્ય એકન થયું એ સર્વ મૈત્ર્યનો સેનાપતિ હૃષ્ટકુમ્ભને બનાવનામા આપ્યો, કૌંગવોએ દેશીય પોતાના દૂત મોકલી અગીઆર અક્ષૌહિણી મૈત્ર્ય એકન કરી ગળ્યું હતું પ્રત્યેક દેશના રાગતઓએ આ યુદ્ધમા ભાગ લીધો હતો. યુદ્ધવિદ્યામા નિપુણ એવા મહોટા મહોટા વિદ્વાન વ્યાહાણોએ પણ આ યુદ્ધમા કૌંગવો તરફથી ભાગ લીધો હતો ! કૌંગવ સૈન્યના સેનાપતિ બીષ્મપિતામહ હતા કર્યુંને એ ખબર ન હતી તેણે તેનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો, તેમ છતાં અનેક રાજસભાસંદોના બહુમતને લીધે સેનાપતિનો અધિકાર

બીજાને જ મળ્યો તેમ થનાથી કર્ણુ ગુન્ને થયો અને મૈન્યમાથી દૂર થઈ ગયો.

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાનું મૈન્ય સમરભૂમિ તરફ હાઈ જવાની શરૂઆત કરી દુર્યોધનની આજ્ઞાથી ભીષ્મે પણ પોતાનું સૈન્ય વ્યવસ્થિત કરી ગણદેવ તરફ પ્રનાણ કર્યું. કુરુક્ષેત્રના સુપ્રસિદ્ધ ગણમેદાનમાં મન્ને પક્ષના સૈન્યે જોખીજાની મ્હામે છાનણીઓ નાખી દીધી એ પ્રસિદ્ધ ભૂમિને હમણા “થાણેશ્વર” હોવામાં આવે છે તે ભૂમિમાં જ્યારે જ્યારે આર્ય ગજગણો મુદ્ધ કર્યા છે ત્યારે ત્યાર મન્ને પક્ષના અનેક વીર યોદ્ધાઓનો નાશ થયો છે. પ્રથમ મહાભાગતનું મુદ્ધ થયું તે સમયે ભાગતીયોનું અકસ્તી ગત્ય નષ્ટ થયું રેતીની ભૂમિના મેદાનમાં ગહેનાનો કટાજો આવ્યાથી સદાશુદ્ધિન ગ્રેરીએ, અર્ગ-સમાન આર્યભૂમિ પર પોતાનું ગત્ય પ્રતિષ્ઠિત કરવાની ઇચ્છાથી યવનોએ દિદુગ્ધાન પર હજી કરનાની શરૂઆત કરી તે વખત તેની મ્હામે ટક્કર કીરના ગજપૂતની ગૃહીગજ ચૌહાણ ખીગ ગજપૂત ગજગણો સહિત એ જ ગણભૂમિ ઉપર આવી પહોંચ્યો હતો જે ભાઈઓના શત્રુત્વને લીધે મહાભાગના મુદ્ધમાં સર્વ-નાશ થયો તેજ આતૃભાવે આ સમયે પણ વિશ્વાસનાત કરી ભાગતભૂમિનું અવગત વૈભવ નષ્ટ કરી નાખ્યું તે પછી દિદુગ્ધાન ઉપર યવનોનું રાજ્ય સ્વપાયુ હ મદમદ સાહેબના પથની અર્ધ અદ્રાગત જ્વળ જ્યા ત્યા મગકના લાગી એમ કેમ ન બને ? એમ થયું જ જોઈએ આતૃભાગનું ગ્વાભાસિક પરિણામ એવું જ આવે છે. પાંચ સતક પછી ભાગતભૂમિના સદ્ભાગ્યે છત્રપતિ સિનાત મહાગજ ઉદય પામ્યા તેમણે ગૌઆહાણ

પ્રતિપાલકનું ગિરદ મેગવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું અને દિગ્વિજયમાં પોતાનો કીર્તિધ્વજ ફરકાવી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરી. ત્યારપછી હિંદુમુખાલિમાની મનુષ્યો સત્ત્ર અસત્ત્ર યુક્ત થયા. તેઓ સ્વાતંત્ર્ય મુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યા, પરંતુ ધન્ય જાતુભાવ ! ધન્ય તને ! હજી પણ તહે અમારો પિય્છો ઝોડ્યો નથી ! ત્યારે લીધે જ સ્વાતંત્ર્ય મુખ અમને કેવળ અમરવત્ મઠી પડ્યું છે. અદમદશા અખદાલીએ એજ રણક્ષેત્રમાં પુનઃ યુદ્ધ કર્યું તેજ સમયથી ભારતીય પ્રજાની લાવિ આદર્શક્ષાનાં અંકુર બાગી ભરમ થઈ ગયા !

*

*

*

*

પાંડવ કૌરવ બન્ને પક્ષનું સૈન્ય યુદ્ધ માટે સજ્જ થયું. વીર યોદ્ધાઓએ શસ્ત્રો ઉઘડ્યાં. બન્ને પક્ષના રાજાઓ સંખ-ધ્વનિ વડે હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. સંખધ્વનિ વડે આકાશ કમ્પાન થમાન થયું. ધૂષ્ટકુમ્ભના સૈન્યે અચક્ષુ વ્યૂદરચના કરી. તેણે પોતાના સૈન્યને પોતાનું કર્તવ્ય પાલન કરવાનો ઉપદેશ દીધો. બીજી તરફ બીજમપિતામહ સ્વેત અશ્વ ઉપર સ્વાર થઈ, સ્વેત વસ્ત્ર અને સ્વેત શસ્ત્ર ધારણ કરી પોતાના સૈનિક વીર યોદ્ધાઓને પ્રોત્સાહન આપવા લાગ્યા. તેમની નાલિપ્રદેશ પર્યંત લટકતી શુભ્ર દાઢી વીર યોદ્ધાઓને સ્વધર્મ પાલન કરવાનો જાણે ઉપદેશ આપી રહી હતી. પોતાના વીર પુરુષોનો ઉત્સાહ વધારવા માટે બીજમ તેમને ક્ષત્રિય ધર્મનો ઉપદેશ દઈ રહ્યા હતા. આ પ્રમત્તે બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ યુદ્ધને માટે સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા સાંભળવાની વાટ જોતા હતા. એટલામાં જ પાંડવ પક્ષના રાજા મુચિષ્ઠિર પોતાના રથમાંથી

નીચે ઉતરી કાર્ધપણુ બોલ્યા વગર કૌરવ સૈન્ય તરફ ગમન કરવા લાગ્યા. સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યપૂર્વક તેમના સ્થાને નોંધી ગયા હતા તેઓ વિચાર કરતા હતા કે શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓ સ્ફુટપિપાસાને તૃપ્ત કર્યા પોતાના ખરૂં સમકાન્તા સ્થાને ઉભા ગયા છે તે અમરે મહાગમ્મ યુધિષ્ઠિર એક પણ શસ્ત્ર લીધા વગર એમના શાતચિત્તે કૌરવપક્ષમાં શા માટે ચાલ્યા ગય છે ? સર્વ યોદ્ધાઓ સમજ્યા કે કૌરવ સૈન્યથી ભય પામી યુધિષ્ઠિર ગણાગણુમાંથી પીઠેહક કરાવેલો વિચાર કરે છે. એકે એમ પણ કહ્યું

“ યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધનો ભય લાગ્યાથી તે કૌરવોને સમજી થવા માટે તેમની પાસે જાય છે. ”

પરંતુ સત્ય શું છે તે તો યુધિષ્ઠિર મહાગમ્મ પોતે જ જાણતા હતા.

યુધિષ્ઠિરને કૌરવ સૈન્ય તરફ જતા નોંધી ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ, એ ચારે બધુઓએ તેમની પાસે જઈ પોતે જ્યાં જાય છે અને શા કરવાથી જાય છે તે પૂછ્યું પરંતુ ધર્મગમ્મએ તેમને કાર્ધ પણ ઉતાર નહિં આપતા ગુપચુપ કુર સૈન્ય તરફ ચાલના માણ્યું તેઓ એ બીજાપિતામહની નજીક જઈ તેમના ચમણ ઉપર મગતક મૂકી કહ્યું

“ હે અપરાજિત મહાપુરુષ ! અમારે તમાગ વિરુદ્ધ આ યુદ્ધમાં લડવું પડે છે તેને માટે આજ્ઞા આપો અમને જય પ્રાપ્ત થનામા તમારો આશીર્વાદ મળેલો નોંધીએ ”

ભીષ્મે ગ્રિમત હાવ્યભગિત મુખમુદ્રાએ ઉત્તર દીધો .

“ તમારા આવવાથી મ્હને અતિશય આનંદ થયો છે. તમે આનંદપૂર્વક યુદ્ધ કરો. તમને અવશ્ય જય પ્રાપ્ત થશે. હવે તમને ખીછ કાઢી દિજી છે ? મ્હને નિવેદન કરો. હું કૌરવના રાજ્યમાં હોવાથી તેમજ તેનું અન્ન મારા પેટમાં હોવાથી મ્હારે કૌરવના તરફથી રણ સંભ્રામમાં ઉતરવું પડે છે તમાપિ યુદ્ધમાં જય તો તમને જ મળશે એ તમે ખાતરીથી માનજો. ”

યુધિષ્ઠિર નમ્રતાથી કહ્યું :

“ મ્હને જય પ્રાપ્ત થય તે માટે તમે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરો. એટલી જ મ્હારી વિનંતિ છે. તમને તમારા કર્તવ્યમાંથી અટક કરવાની મ્હારી ઈચ્છા નથી. ”

ભીષ્મે કહ્યું :

“ રાજા યુધિષ્ઠિર ! ત્હારે જે માંગવું હોય તે માંગ ! હું નને આશિર્વાદ દેવા તૈયાર છું. ”

યુધિષ્ઠિર : “ આખને એ હાથ જોડી હું નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું કે : કૌરવો સાથેના યુદ્ધમાં તેમનો કેવી રીતે પરાજય કરવો તે મ્હાગ કલ્યાણને માટે મ્હને કહે. ”

ભીષ્મ : “ યુધિષ્ઠિર ! દેવ અથવા અમુર, એ બન્નેમાંથી કોઈ પણ મ્હારો પરાજય કરવા સમર્થ નથી. ”

યુધિષ્ઠિર : “ તો પછી યુદ્ધમાં મ્હને શી રીતે જય પ્રાપ્ત થશે તેનો આપ જ વિચાર કરો. ”

ભીષ્મ : વારૂં. પુનઃ બીજા કોઈ સમયે તેનો વિચાર કરીશું તું મ્હને ફરીથી મળજો. હમણાં તો તું નિશ્ચિંત ચિત્તે યુદ્ધની પ્રવૃત્તિ કર. ”

યુધિષ્ઠિ પાછા રૂપા અને પોતાના સૈન્યમા જઈ ગયો
ઉપર આગ થતા તેમજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને યુદ્ધ ગત કરવાની અજ્ઞા
આપી

જો યુદ્ધ અગા દિવસ પર્યંત ચાલ્યું હતું લીધમપિતા
મહા દશ દિવસ પરંત ગણદેવમા ધૃમીને સત્રુ સૈન્યનો ધાણુ
મદતા હતા તેમણે પ્રથમ નિસે જ બાણુનો વર્ષાદ વર્ષાવી પાડ્યો
સૈન્યને ગભગવી નાખ્યું અર્જુન અને બીમે તેમનો ગથ લગી
જમ યોગે પોડાને અખત ગેને ધાયન કરી દીધો આ સમયે
લીધમે યુધિરી ઉપર ઉભા ગઈને એના કોશ-યથી બાણુનો મારો
થનાનો / જેથી પાડવોના સૈન્યમા હાહાકાર મચી રહ્યો !
પરંતે દિવમે જ પાડવોના યોદ્ધા અને રાજા નામ જે મહારથી
એને લીધમે યમદાગમા પહોચાડી દીધા ! સધ્યા સમયે વિશ્રાંતિ
થેના માટે બન્ને પક્ષના સૈનિકા પોતપોતાની જાનસીમા ગયા
તે વખતે પોતના મદાગથીઓના મત્યુ અમાચા સાલગી ધર્મ
ગગતને ધણુ દુઃખ થયું શ્રીકૃષ્ણે તેમને સાન્નિધન આપતા
વાગવાર કહ્યું કે “ધર્મગજ ! ચિન્તા ન કરો અન્તે તમારો
જ જય છે ! તમારું યુદ્ધ એ તો ધર્મ-યુદ્ધ છે ધર્મનો અતે
જય જ થાય છે તમારો પણ જય થશે ”

પરંતુ લીધમનુ અપૂર્વ યુદ્ધ મેશન અને બુદ્ધિ-ગમ્નિનુ
અગણુ થનાથી યુદ્ધમા જય પ્રાપ્ત થવા ધર્મગગતને અસંભવ
જણાના વાગ્યો

બીજે દિવમે લીધમપિતામહા ગણદેવમા આગા કે તુરત
જ અર્જુને ઝેમ્સગમી બાણુની વૃષ્ટિ રાદ મરી તેમા લીધમ
પિતામહને બાણુ વાગ્યા જ તેમના શરીરમાથી રક્તવાગ વહેવા

લાગી અને તેમના સસ્ત્ર-અસ્ત્ર ઝિન્નભિન્ન થઈ ગયાં. ધર્મનિહાનાના મનુષ્યો ગમે તે ગિચ્છિતિમાં હોય તો પણ તે પોતાનું કર્તવ્ય ત્યજ દેતા નથી જુઓ તો ખરા ! કર્તવ્ય બધનમાં બધાયનો એક સગો, વૃદ્ધ ઘણ સાથે યુદ્ધ કરીને તેમનું મમ્તક ધડથી જૂદુ થવાનો માર્ગ જોઈ ગયો છે । તે ગમે તેમ હો પણ અર્જુન જેવો નીચ પોદ્ધો યુદ્ધમાં સર્વોપગિ નિપુણ હોવા છતાં આજે પણ પાડવેના ધણા વીર યોદ્ધાઓ મૃત્યુ વરા થયા અને કોંગ વોનો જ આજે જય થયો ત્રીજો દિવસે પાડવેએ યુદ્ધમાં એવું અદ્ભૂત સામર્થ્ય અને ઉત્સાહ દર્શાવ્યો કે જેથી કૌરવ-સૈન્ય અતિશય ગભરાઈ ગયું । લીમની ગદના આઘ તથી મમ્તક જુદા થયલા અનેક યોદ્ધાઓના ધડ આમતેમ ન્હાસવા લાગ્યા । એ જોઈ દુર્યોધન લચળીત રયો. તેણે લીધમ પાસે જઈ કહ્યું કે “ તમે ઇવિત હોવા છતાં કૌન્ય સૈન્યની આવી દુગવચ્ચા થાય તે અતિ શોચનીય છે । લીધમે આપણા પક્ષના અનેક યોદ્ધાઓને મૃત્યુ વરા ાગી દીધા છે તેમ છતાં તમે કંઈપણ શોર્ય અતે પરાક્રમ દર્શાવતા નથી તેથી તમે તેમનો પક્ષપાત કરો કે એમ મ્હને લાગે છે । જો તમાર પાડવોની સ્થામુ યુદ્ધ ન કરવું હોય તો તેવું મ્હને અપ્પ કહી દો અને મ્હારો વિનાશ અદકાવો તમારી એ ઇચ્છા મ્હને યુદ્ધ કરતા પહેલાં દર્શાવી હોત તો હું વિચાર કરીને જ આ કામમાં પ્રવ્રત થાન . ”

દુર્યોધનના સમ્મે સાબળી લીધમે હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું કે “ હે ગજન ! પાડવો સાથે યુદ્ધ કરવા મ્હે તને પ્રથમ જ ના કહ્યું હતું તેઓ સુગૃહ, પરાક્રમી યોદ્ધા અને ધનુર્વિદ્યા કુશળ છે એમ પણ જણાવ્યું હતું તેઓ ધર્મનિહાર્યક વર્તન

ચવાવે છે તેમ છતા હું ત્હારે માટે યથાશક્તિ યુદ્ધ કરું છું ”
એટલું કહીને તેઓ પોતાનું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ સુનર્ણના બાણ
ચઢારી સૈન્યમાં જઈ પાડવોના સૈન્યને જર્જરિત કરવા લાગ્યા
એ બાન બ્રહ્મચારીના બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવાથી પાડવોના
સૈન્યનો કચ્ચગધાણ નિકળવા લાગ્યો । એ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુ-
નને આજ્ઞા કરી કે “તું આગળ જઈ ભીષ્મ સાથે યુદ્ધ કર
નહિ તો આજે શત્રુઓનો જ વિજય થવાનો સભન છે
ભીષ્મને માગવાની ત્હે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે માટે તું આગળ જઈ
તેની સાથે જ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થા ”

અર્જુને અતિ ચાતુર્યપૂર્વક ભીષ્મની સાથે યુદ્ધ કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો ભીષ્મના મૂંઝા આગ્નેયાસ્ત્રને લીધે પાડવોનું સૈન્ય
આમતેમ નહાસતું હતું તેજ વખતે અર્જુને વરુણાસ્ત્ર મૂકીને
આગ્નેયાસ્ત્રનું બળ નગ્ન કરી દીધું ત્યાં પછી ધનુષ્યની દોરી
ખેચી એક સુવર્ણમુખ બાણ છોડી તેણે ભીષ્મનું ધનુષ્ય ભાગી
નાખ્યું । અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈ ભીષ્મને અતિશય આશ્ચર્ય થયું
તેમણે હાંસુકત મુખે કહ્યું કે “ધન્ય છે અર્જુન ! વન્ય છે
ત્હને ! ત્હારે શોર્ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું હવે તું આગળ
આવ અને મ્હારી સાથે નિર્ભય ચિત્તે યુદ્ધ કર ” બન્ને
યોદ્ધાઓ બાણનો એક સરખો વર્ષાદ વરાનતા હતા અને એક
બીજા પર ધસી ધસીને પરપગના બાણ તોડી નાખતા હતા
યુદ્ધ કરતા કરતા અર્જુન ચાકી ગયો પરંતુ ભીષ્મના બાણનો
મારો એક સખો જ ચાલતો હતો અર્જુનને થાક લાગેલો
જોઈ શ્રીકૃષ્ણે પાડવ વીરોને અર્જુનની સહાય માટે ખેાનાન્યા.
સાત્યકી અને પ્રવુમ્ન નામક બે કુશળ વીર યોદ્ધાઓ અર્જુનની

મદાય માટે દોડી આવ્યા. તેમણે મુદ્દમાં અતિશય સૌર્ય બતાવ્યું. મક્કતની સરિના વડેલા લાગી બન્ને પમના ધણી વીર ચોદાઓ રણક્ષેત્રમાં હમેશને માટે રાખન કરી ગયા. લીધ્મનો ઉત્સાહ જોવો ને તેવો જ હતો. પરંતુ અર્જુનને યાદી ગયત્રો નાચી શ્રીકૃષ્ણે ખીજ ચોદાઓને તેની સલાયતા માટે બોલાવ્યા. તેમણે પણ ધણું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું પરંતુ લીધ્મની સાથે મુદ્દ કરતું અતિ દક્ષિણ યર્ષ પડ્યું પાંડવ સૈન્ય ભયભીત યર્ષ પાછું હડવા લાગ્યું. રોવી વિદ્ર પરીગ્મિતિ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ રથમાંથી નીચે ઉતર્યા અને મુદ્દ કરવા પોતે જ સ્વજન થયા. તેમણે ધનુષ્યની દોરી ચડાવી શ્રીકૃષ્ણના ધનુષ્યનો દંદાર ખ્વનિ સાંભળી અને પોતાની સ્હામે મુદ્દમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે જ ઉભા છે એ જોઈ લીધ્મને અતિશય આનંદ થયો. તેમણે કહ્યું: “ધન્ય છે! ધન્ય છે! મને આપની સાથે મુદ્દ કરવાની તક મળી એ ખરેખર મ્હારું સદ્ભાગ્ય જ છે! તમારે હાથે મૃત્યુ થાય એ અતિશય આનંદની વર્ના છે! તમારી સાથે સંગ્રામ કરવાથી દશેદિશાએ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા જેવો મુવર્ણ યોગ છે. આવો! ભગવાન! મ્હારી સામે આવો અને તદ્દન ખુદા મનથી મ્હારી સાથે મુદ્દ કરો.”

લીધ્મનું ઉપરોક્ત આવાહન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે: “તમારે જ પ્રથમ વધ ચલાવી આવશ્યકતા છે; કારણકે તમે જ દુર્યોધનને પ્રપંચી વર્નવુંક ચલાવનાં વાર્યો નથી. પોતાના બાધિઓ સાથે અધર્માચરણ કરનાં તમે જ તેને રોક્યો નથી. હાન ધર્મ પ્રમાણે સત્યનિષ્ઠથી તમે જ તેને ચલાવ્યો છે અને અંધુધર્મ પ્રમાણે વર્નવાનું તમે જ તેને શિખવ્યું નથી. તમે

ખાલસાહારી, સત્યનિષ્ઠ, અને ધર્મનિષ્ઠ અને હાવધર્મ પ્રમાણે
અનીતિનું કાઈ પણ કામ કરે એવા નથી. માટે હવે તો સત્યની
બહારે ચડવું એજ મહારે ધર્મ છે. દુર્યોધનને તેનાં પાપકર્મનું
ફળ આજે જ મળશે! તમારા જેવો સત્યનિષ્ઠ પુરુષ તેને સહાય
કરે છે એ દુઃખની વાત છે.”

એ સાંભળી ભીષ્મે કહ્યું: “હે ભગવાન! એમાં મહારે
કાઈ પણ અપરાધ નથી. મહેં તો દુર્યોધનને ઘણી શિખામણ
આપી હતી. મહેં તો તેનો બંધુધર્મ અને ધર્મકર્તવ્ય બંબંધી
ઘણો ઉપદેશ કર્યો હતો, સત્યનો જય અને પાપનો હાય એ
પણ સમજાવ્યું હતું પણ તે ગત્ય લોભીએ મહારે એક પણ
શબ્દ સાંભળ્યો નહિ. મહારી શિખામણ નેને ગળે ઉતરી નહિ.
મહેં આત્માર સુધી કૌરવોનું અજ ગ્રહણ કર્યું છે. તે મહારા
અનદાતા છે. જો મહેં તેને આ પ્રસંગે સહાય ન કરી હોત
તો હું અનદ્રોહી (નિમઝ્ઝરામ) કહેવાત મહેને કૃત્તવ્યપણાનું
કલ્પક લાગત, માટે જ મહારે ન છટકે ઈચ્છા વગર યુદ્ધમાં
ઉતરવું પડ્યું છે.”

શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર દીધા: “તમારું એ કહેવું સત્ય છે પરંતુ
જ્યારે તમારી શિખામણ માની નહિ ત્યારે તમારે તેમાંથી
નિવૃત્ત થવું જોઈતું હતું. તમે તેમ ન ક્યું માટે તમારો જ વધ
ધવો ઉચિત છે.” એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યુદ્ધ કરવા
નરપર થયા.

મહાવીર અર્જુને તેમનો હાથ પકડી કહ્યું કે. “પ્રભો!
તમે યુદ્ધમાં ઉતરો નહિ. હું અવશ્ય ભીષ્મનો વધ કરીશ. હવે

હું મદ ગનિજો યુદ્ધ કરીશ નહિ, પણ મ્હાગમા જોડાયુ બન
અને કૌશલ હશે તે સર્વ જોડા કરીને અપૂર્વ લુગ્સાથી યુદ્ધ
કરીશ સર્વ કૌરવોનો અને ભીષ્મનો વધ કરી મ્હાગ ધર્મનિષ્ઠ
જ્યેષ્ઠમધુ યુધિષ્ઠિનો ગજ્યસિંહાસન ઉપર રાજ્યાભિષે- કરીશ
હું વિગટ નગમ્હા હતો તે વખતે જ મ્હે જોવી પ્રતિજ્ઞા કરી
છે હું મ્હારી તે પ્રતિજ્ઞા હવે પૂર્ણ કરીશ તમે ધનુષ્ય નીચે
મૂકા અને શાનિથી મ્હાગ માર્ગદર્શક થાઓ "

અર્જુનની વિનંતિથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ધનુષ્ય પૃથિવી
ઉપર મૂકી દીધું અને પુન તે અર્જુનના મથ ઉપર ચઢી ગયા
તેઓ તેમના મારથી જ હતા બન્ને પક્ષ વચ્ચે પુન ધનુષ્ય
ગણસંગ્રામ શરૂ થયું ત્યજે ત્યજે મડાના નગના પડ્યા
સંખ્યાગણ થયથી બન્ને સૈન્ય પોતપોતાના તણુમા આત્મ્યા ગયા
આજે પણ કૌરવોનો વિજય થશે હતો જોયે દિનસે ભીમે
પોતાની ગાના પ્રહાર વડે મૈત્રેયના સૈન્યનો ખૂન મહાર કરવા
માર્યો તે બેભાન થતા મુધી પોતાની ગત જોઈ સગમી ફેરવતો
હતો તેનું લયકર અવરૂપ અને પ્રમગ પરાક્રમ જોઈને મૈત્રેયની
સેના બપળીન ધર્ષ આમતેમ ન્હાસના નાગી એ જોઈ દુર્યોધન
ભીમની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તેની ન્હામે આપ્યો અમતે માટે
ન્યાયુગ બનેતો મિત્ર જેમ જણ ઉપર એમ્હમ તાપ મારે છે
તેમ ભીમે દુર્યોધન ઉપર મનર તગપ મારી ભીમ અને દુર્યો
ધન વચ્ચે ખુન યુદ્ધ થયું બન્નેએ ગા ધાગલુ કહેલી હોવાથી
સંગ્રામ વિગેસ તેજની થયું હતું દુર્યોધનનો લાઈ તેની સદાય
માટે દોરી આપ્યો તેમ જના ભીમ બધી નહિ જતા તેણે એક
સપાટે દુર્યોધનના લાઈનું માથું ધડથી જૂદું કરી નાખ્યું પોતાના

ભાઈની એ દુર્દશા જોઈ તેનો મદાગથી શય્ય દુર્યોધનનું ગદાણુ કરવા દોડી આવ્યો. તેણે ભીમ ઉપર દ્રષ્ટિ ગળી એક એવું બાણુ માર્યું કે જેથી તે મૃત્તિત થઈ પડ્યો, પરંતુ થોડીવારમાં જ તે ઉભો થયો અને સિંહગર્જના કરતો આગળ ધમ્યો. ભીમની ગર્જના માબગી સાત્યગી પણ તેની સહાયતા માટે તેની પામે આવ્યો. તે બન્નેએ કૌરવ સૈન્યને મગ્ધુરગણુ કરવા માડ્યું. તેમણે ધૃતગાંધના પાત્ર પુત્રાને મત્યુ વશ કર્યા અને દુર્યોધન તથા રાત્ર ઉપર બાણુની વૃષ્ટિ કરવા માડી. એ ન્દીતિ જોતા જ ભીમે કરનાક કૌરવપક્ષના વીર થોદાઓને તેમના મગ્ધણુ માટે મોકલ્યા. તેઓ પણ તેની સહાય માટે આવી પહોંચ્યા. દુર્યોધને પાડવોના વિજયનું કાગળુ ભીષ્મને પૂછ્યું અને આપણે શા કાગળુથી આ પ્રમાણે પગજ્ય મેળવીએ છીએ તે રાત્ર પૂછ્યું. ભીષ્મપિતામહે ઉત્તર દીધો કે “જે મનુષ્યો ન્યાયપૂર્વક અને ધર્મનિષ્ઠાથી યુદ્ધ કરે છે તેઓ પ્રાણહાન કરવાના અપૂર્વ જુરસાથી ગણસત્રામમાં યુદ્ધ કરે છે. ધર્મગમના પક્ષના મૈનિકા સારી પેઠે જાણે છે તેઓ ધર્મ માટે યુદ્ધ કરે છે અને દષ્ટિગની આજ્ઞાથી જ દુષ્ટોને શિક્ષા આપવા માટે જ પ્રાણ આપી ગયા છે. વળી ધર્મનો ઉપદેશ જગના સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેમના પક્ષમાં છે. તેમની સનાહ અને સહાયતાથી જ તેઓ યુદ્ધ કરે છે. જેને ભગવાનની સહાયતા હોય તેનો પગજ્ય શય જ નહિ. તેને વિજય જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેઓ શા માટે આ પ્રકારનું યુદ્ધ કરે નહિ ?”

તે દિવસે યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષનો પગજ્ય જોઈ ભીષ્મ ત્યાં દોડતા જઈ યુદ્ધ કરવામાં પેતાનું પગક્રમ બતાવી રાક્યા.

હોત પગ તે દિવસે મૈત્રવ મૈત્ર્યને અતિશય નુશ્માન થયું હતું
એ લેઈ દુર્યોધનને ધસો જ ગામ થયો. અતિ અતિ ખિન્ન રૂઈ
વ્યગ્રચિત્તે લીધે મમસુ જઈ નેત્રમા અત્રુ મહિત પૂછ્યું કે
“ મ્હારો જય કેવી ગીતે થય તે બતાવો ”

લીધે ઉત્તર દીધો ‘ ગજન ! પ્રથમ જ મ્હે તમને
યુદ્ધનું પરિણામ કેવું આવશે તે ખ્યાુ હતું હવે તમે તમારો
આગ્રહ ત્યજ દે અને પાડવો સાથે મનાઈ કરો તેમ નહિ કરો
તો તમાગ પિતાના વશનો નાશ થશે તમને મડે કેમ્હીએ
વખત સમજાવ્યા પગ ન્હારી શિખ મણુ તમે સાલણી નહિ
તમે પાડવોને અતિશય ત્રાસ આપ્યો છે અને તેમનું અપમાન
પણુ તમે હદ ઉપરાંત કર્યું છે હવે તે તમાગ લાછ્છોને જનતા
કેમ ગમશે ? તમે તમાગ કર્મના ફળ ભોગવો ડો હજી પણ
સમય છે તમે મ્હારી શિખામણુ માનો. સત્ય તેમના પક્ષમા છે
એ ધ્યાનમા રાખજો ’

“ સત્યમ્ ચલમ્ મહાચલમ્ । ”

“ સત્ય એ એમ મહાન શક્તિ છે સત્યનો પગળ્ય કરવો
અત્યંત મુશ્કિલ છે સત્યનો સત્ત્વ નિજ્ય જ થાય છે એ
ધ્યાનમા રાખજો. ’

દુર્યોધન ગુપ-ગુપ ત્યાથી ઉડી ચ નતો થયો પાચમે,
છત્રે અને સાનમે દિનમે યુદ્ધ ખૂન જોગથી આત્યુ લીધે
પોતાની તનનાગ વડે કેમ્હાએ રાજકુમારોના મમ્ત તેના ધડથી
જૂદા કરી નાખ્યા અને પાડવ-સૈન્યનો નાશ કરવાની શરૂઆત
કરી. આ અમયે જાણે પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી જ્વાળામુખી પર્વત,

ઉદ્ધતો હ્દાનાગ્ન બહાર વહેવાની સર્વ પાર્થ અને સર્વ
શ્રીમેનો નારા કર્તો હોય એમ જણાતું હતું દૌરવેની બાણ
વર્ષામાં અર્જુન અને સાત્યકીની બણવર્ષાએ વિધ્ન નાખ્યું, તેમ
જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અર્જુન સાથે ઉભા ગ્રી કૌરવ સૈન્યનો સતાર
કરવ તુ રાર કર્યું આ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતું હતું એવામાં સન્ધ્યા
સમય થયો બન્ને પક્ષના સૈનિકા પોતપોતાની ળાવણીમાં
વિશ્રાંતિ માટે આસ્યા ગયા

આક્રમે દિવસે પાડવોએ પોતાના સૈન્યની એક વિનક્ષણ
પ્રમદે વ્યૂહરચના કરી અને ભીમને તેનો મૂખ્ય સેનાપતિ બન વ્યો
ભીમે સર્વ સૈનિકને ઉચિત મોઢ આપ્યો અને વ્યવસ્થિત મનાવ્યા
ત્ય ૨ ૫૫૧ તે પોતાની ગદા ફેંકના લાગ્યો તે સમયે ડૌરવનો
કોઈપણ વીર સૈનિક તેની આમે દકી શક્યે નહિ । સર્વ કૌરવ
સૈન્ય ગભગઈ ગયું ભીષ્મપિત્રમહ જે મમરે ભીમની સમક્ષ
આવ્યા તે વખતે ભીમે પોતાની ગદાના એકજ ઝપટે તેના
સાગથીને મારી નાખ્યો તેમ થવથી ગથના થો । ભયગી ઉજળ્યા
અને તેમો ભીષ્મનો ગ્ય ગણમૂમિ ઉપરથી ધણે વેગે લઈ
ગય... હવે ભીમને ઉત્તમ અનુકૂળ નક મળી જેમ જગનમાં
રાત્રિએ નિશાચરે નિશ્ચિત જીવે ફરે છે અને શાનિધી પેતાનો
શિકર મેગરે ૭ તે પ્રમણે ભીમે નિશ્ચિત જીવે કૌરવ સૈન્યમાં
આમતેમ પેતાની ગદાના પ્રહારે ઝાપડા માવ્યા તેના પ્રહારથી
અસખ્ય સૈનિકા બૂમિનશ થયા ભીમે વૃતરાઘ્નના નવ પુત્રોને
યમગજને ત્યાધિન કર્યા અને દુર્યોધનને પણ મર્છિત કરી દીધે ।
દુર્યોધનને ત્યારે થોડું જાન આવ્યું ત્યારે તે ભીષ્મની પાસે
ગયો અને યુદ્ધની હકિકત નિવેદન કર્યા લાગ્યો તેણે મ્હુ ૩

યુદ્ધ કરે. મહારામાં જોટલી શક્તિ છે તેનો ઉપયોગ કરીને હું પણ યુદ્ધ કરવામાં ક્યારા રાખીશ નહિ. મહારા ઉદ્ધરમાં તમારું અન્ન છે તેનો દુરુપયોગ હું કરીશ નહિ. હમણું તમે જઈને શાંતિથી નિદ્રા લ્યો. હું કેવે પ્રકારે યુદ્ધ કરું છું તે તમને કાલે સવારે જાણાશે. સર્વ જનસમાજને પણ મહારા યુદ્ધનું જીવન-પર્યંત રમરણ રહેશે, અને મહેં ક્યા પ્રકારે ધર્મનું પાલન કર્યું છે તેની પણ તે સાક્ષી પૂરશે.”

૬-રણક્ષેત્ર ઉપર ભીષ્મની મૂર્છિતાવસ્થા

નૂવમા દિવસનો પ્રાતઃકાલ ઉદય પામ્યો. સૂર્યનાગચણુ લગવાન ધીમેધીમે ઉદયાચલ ઉપર દર્શન દેવા લાગ્યા. પશ્ચિમો પોતપોતાના માળામાથી આહાત્તની ગોધમા બદ્ધા નિઃશ્વ પડ્યાં. મધ્યદેવતા પિટ મોગધ વિનગણુ ઢગતા એ માત્રના ભસ્તક શીતળ ઢગવા લાગ્યાં વૃક્ષો હિયા માતાને વદન દગતા આમતેમ ઢોસવા લાગ્યા પૃથ્વી માતા ઉપગથી અધનાર દૂર થયો. જોત-જોતામા સૂર્યનો પ્રકાશ ચર્ચન પથગઈ ગયો.

સન્ધ્યાવદન આદિ નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થઈ ભીષ્મપિના-મહ પોતાના મુદ્ધ ગથમા ગ્વાગ ચઈ ગણમૂર્તિ ઉપર ગવા નિઠ્ઠા. તેમને રસ્તામા જ દુર્યોધન મળ્યો. તેને પોતાની સાથે લઈ ભીષ્મપિનામહે રણક્ષેત્રના સર્વ સૈનિકોને યુદ્ધ માટે સન્ન કર્યા. તેમજ આજે નરીન પ્રમગ્નું સર્વતોભદ્ર નામક નવકોડા યુક્ત ચક્રચૂડ ગ્યના છગિ પાંડવ સૈન્ય ઉપર ચડાઈ કરવાની

પોતાના સૈન્યને આગ્રા કરી અર્જુન-કુમાર અભિમન્યુ પાડવ સૈન્યને મેનાપતિ બની તેનું રક્ષણ કરતો હતો. ત્યાં સતુના પ્રમગ પ્રવાહ પેડે મ્હામેથી આવના કૌંચ સૈન્યને જોઈ અર્જુને શિખરેના પાશુપત અજની યોજના કરીને તેણે ધનુના સૈન્યને ત્યાં ને ત્યાં જ ઘોભારી દીધું. તેથી પોતાના સૈન્યને ઉત્સાહ વધારવા માટે લીધ્મપિતામહ સૈન્યને મોખરે આપ્યા એ જોઈ પાડવોના અનેક સૈન્યોએ એમ વિચાર કરી તેમને ઘેરી લીધા અને અતિરાય ચાતુર્યથી મર્મભેદી બાપુ માર્યું તેમ થતા જ લીધ્મપિતામહના શરીરમાથી ગ્રન્તની ધાગઓ નરેવા નાગી જાણે રક્તનો પ્રવાહ વડેતો હોય તેમ પૃથ્વી ઉપર ગ્રન્તની નદી વહેવા લાગી ચગકતી ગ્રન્ત ધાગઓથી મોખરું તેમનું સુદર ગરીબ પર્વતની પેડે જ નિશ્ચય ઉત્તુ હતું તેમના શરીર ઉપર અનેક સ્થળે બાણ વાગેના હતા તેમને શરીરમા અતિશય દર્દ થતું હતું છતાં તે વ્યથાને ગણમર્થા વિના તેમણે પોતાના ધનુષ્યને બાણ ચલાવ્યું અને ગર્જના કરતા કરતા એક પછી એક બાણ છોડવા માડ્યાં તેમણે એના બગપૂર્વક બાણ છોડવા માડ્યા કે જાણે બાણની વૃષ્ટિ જ થઈ રહી હોય તેમ જણાવા લાગ્યું આ પ્રમાણે થવાથી પાડવ સૈન્યમા મ્હોટો ખગલગાટ મચી ગયો.

પાડવ સૈન્યનું ધૈર્ય ખુબી ગણ્યું સૈન્યના મ્હોટા મ્હોટા મહારથીઓ પણ જાગવા લાગ્યા. પોતાના સૈન્યની એ કુદૃશા જોઈ અર્જુન અને સાલ્યકી સૈન્યને સહાય મના માટે આગળ ધસી આપ્યા તેમણે જી મને ઘેરી લીધો. એ જોઈ દુર્યોધને પોતાના લાઈ દુશ્મનને લીધ્મની સહાયતા માટે મોકલ્યો.

લીધ્મ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ બાણોનો વર્ષાદ વર્ષારના લાગ્યા અને જેમ ખેડુતો પોતાના ખેતરમાં અનાજની કાપણી કરે તે પ્રમાણે દુશામને પાડન સૈન્યની ત્વ કરવાનું શરૂ કર્યું.

એ વ્યવસ્થા જોઈ શ્રીકૃષ્ણે સાત્યકીને દુશાસન સમક્ષ મુદ્દ કરવાની મનાહ આપી શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતા જ સાત્યકીએ દુશાસનને બોલ બેગો ફરી દીધા. આ સમયે અર્જુન અને લીધ્મ વચ્ચે યુદ્ધનો ગગ બગાળતો જામ્યો. લીધ્મના અસ્ત્ર ઉપર પ્રતિઅસ્ત્ર મુખીને અર્જુન તેમના અસ્ત્રો નિર્મલ અને વચમા વચમા લીધ્મને મૂર્છિત પણુ પરી રહેતો હતો. લીધ્મ નિર્ભયપણે મુદ્દ કરતા હતા થોડા વખતમાં જ તેમણે અર્જુન સમક્ષ મર્યાનો ઢગનો કરી દીધા. એ જ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે “સાવચેન ગીને મુદ્દ કર નહિં તો આજે જ ફોગવા લાગ સૈન્યનો નાશ કરશે.” અર્જુને શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશ પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ. અર્જુનની સિધ્ધિતાને લીધે જ અત્યાગ મુધીનું મુદ્દ નિષ્ફળ થયું હતું, એ જોતા જ શ્રીકૃષ્ણ ગયમાધી નીચે ઉતર્યા અને મુદ્દને માટે તૈયાર થયા. લીધ્મે પુનઃ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે “પુનઃ આજે આપ મુદ્દ કરવા તૈયાર થયા કે એ આનંદની વાત છે આપ હવે મ્હારી માથે મુદ્દ કરો.” આવો આપના પવિત્ર હાથની મ્હારૂ મૃત્યુ થશે તો મ્હારા જીવનનું સાર્થક્ય થશે. શ્રીકૃષ્ણ અગાધ ધરુણ તૈયાર થયા તેજ સમયે અર્જુને તેમનો હાથ પકડી કહ્યું કે “પ્રભો! આપ કદાચ વેધો નહિ હો જ મુદ્દ કરીશ લીધ્મપિતામહ જેવા વયો વૃદ્ધ પુત્રનીને જોતા જ મ્હારો હિસાહ ભગવાપ છે પરંતુ હવે તેમ કરીશ નહિ. કાલે પ્રાત સમયે આપ મ્હારૂ પરાક્રમ જોજો.”

સન્ધ્યા સમય ચચાથી મર્ડ નૈનિદ્રા પોત પોતાની જાવ-
ણીમાં પાછા ફર્યા

ગરિને સમયે મુધિહિરે, શ્રીકૃષ્ણ અને પોતાના બધુઓ
સાથે, બીખપિતામહનો વધ કરવા મંમથી સનાહ મસક્કન કરી
બીખ જીવના હશે ત્યાસુધી પોતાના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જરો
અને દોગવોતો પગજલ્ય કરવો પણ કહિન છે બીખને ગુણમા
મમમન પદોઆડે એવો કાઈ રીતે હો આપણામા છે કે કેમ ?
મુધિહિરે સર્વની વચ્ચે એ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચલાવી

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે “હું તેનો વધ કરીશ ” ધર્મશક્તિએ
કહ્યું કે “હું આપને મુદ્દ કરવાનું કહી શક્તો નથી ” આતે
એવું કહ્યું કે “બીખની પાસે જઈ તેમની જ સનાહ લેવી
ઉચિત છે ”

મુધિહિરે પોતાના ચાગ બાઈ અને શ્રીકૃષ્ણ સહિત
બીખની જાવણી તરફ ગયા શિબિંગમા પેસતા જ સર્વેએ
બીખપિતામહને વદન કર્યું અને મસ્તક નમારી તેમના રહામા
બેસા બીખપિતામહે મુધિહિરે અને તેમના બાઈએનો આદર-
સ કાર કરી તેમના આગમનનું કાગળ પૂછ્યું

મુધિહિરે કહ્યું કે “આપે કહ્યું હતું કે મહારો જય થશે
પરંતુ અત્યાર મુધીમા અમાડ બે અક્ષોહિણી સૈન્ય નારા પામ્યું
છે મહને જય ફરી રીતે મગશે તે હવે આપ જ કહો ” બીખે
ઉત્તર દીવો “મહાગ શરીરમા જગ છે ત્યાસુધી તમને વિજય
પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે ” મુધિહિરે પૂછ્યું “મહાગે જય મવા
માટે પત્નીથી દહેવાનું વચન આપ્યું હતું હવે આપ કૃપા કરીને

કહો કે: મહાર્ સૈન્ય આપનો પરાજય શી રીતે કરી શકે?" આપે કહ્યું હતું કે: "હું તો માત્ર લડતને સલાહ આપી શકીશ. તમારા પક્ષમાં રહીને હું યુદ્ધ કરી શકીશ નહિ." માટે હવે આપની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો એ જ મહારી નમ્ર પ્રાર્થના છે."

ભીષ્મે ઉત્તર દીધો: "રાજન્! ખરાબર સાંભળો. જે સમયે મહારા હાથમાં અસ્ત્ર નહિ હોય તે વખતે મૃતને કાઢપણુ મારી શકે છે. જેણે રાત્ર નીચે મુક્યાં તે નીચે પડ્યો સમજવો. "હું શરણે આશ્રય છું." એમ જે કહે છે, જે સ્ત્રી કિંવા પુરુષ હોવા છતાં જેનામાં સ્ત્રીઓના ગુણ જણાય છે, અને જેને એકજ અગ્રાની પુત્ર હોય તેની સાથે હું યુદ્ધ કરતો નથી." ભીષ્મપિતામહનાં એ વચનોથી જણાઈ આવે છે કે તે વખતે દુર્બલતાનો લાભ લઈ તેને યુવામ બનાવવો એ શિષ્ટાચારનુ કૃત્ય ગણાતું ન હતું. ભીષ્મપિતામહની સલાહ લઈ સર્વે પોતપોતાની જાવણીમાં જઈ નિદ્રાવશ થયા.

દશમે દિવસે ધર્મરાજએ અર્જુનને કહ્યું કે: "શૌર્ધ-પૂર્વક યુદ્ધ કર. ભીષ્મને જોઈ લય પામતો નહિ. તું ત્હારી પ્રતિજ્ઞા બૂલી ગયો કે શું? જે ત્હારે સ્ત્રાંગણમાંથી ન્હાસી જતું હોય તો તું મૃતને સ્પર્શ કહે કે જોયી હું ખીછ દાઈ વ્યવસ્થા કરું." જ્યેષ્ઠમંથુનાં એ વચનો સાંભળતાં જ અર્જુનના શરીરમાં રોમાંચ થયો. તેના સર્વ શરીરે પરસેવો છુટ્યો. તે એ હાથ જોડીને ખોસ્તો કે. "મહાગજ! આજે હું ભીષ્મપિતામહને મૂર્છિત કર્યા સિવાય રહીશ નહિ. મહારો અપરાધ ક્ષમા કરો."

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે: "તમે અસત્યને માટે યુદ્ધ કરતા નથી. યુદ્ધ કરીને તમે તમારું કર્તવ્યપાલન કરો છો. તમે કે.ઇનો ભાગ

છિન્ની લેતા નથી. ગુણસેનમા જે સ્થાને આવે તેની સાથે ખુશીલી મુદ્દ કરે, પછી તે પિતા હોય કે બીજું પાત્ર પણ હોય. પોતાના દક્ષિણ મન્ય લેતું એ તો ક્ષત્રિયનો ધર્મ જ છે.” મુધિષ્ઠિ અને શ્રીકૃષ્ણના વચનો સાંભળી અર્જુનને ચાર્જ થયું તેણે તુરંત જ પોતાના ગાંડિય ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવ્યું. બાણનો દમગ ધ્વનિ થતા જ સર્વ દિશાઓ અપાયમાન થઈ

... થોડા સમયમા જ બન્ને સૈન્ય વચ્ચે મુદ્દ શરૂ થયું બન્ને પક્ષના વીરોને મુખેથી “મારો” “કાપો”ના શબ્દ ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા. મારગમારી અને કાપામપી શરૂ થઈ કેટલાક શરીર ધડધી વેગળા જઈ ગુણભૂમિ ઉપર પડવા લાગ્યા. અર્જુનને સૈન્યમાથી ભીષ્મપિતામહને ઘેરી લીધા અને તેમનો વધ કરવાનો સખત પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે સર્વ નિર્થક. તે જ સમયે ભીષ્મ પિતામહે વિરાટ નામના જાઈને તનવાગ વડે મારી નાખ્યો. ‘કોલો’ સમય તો સર્વને લાગ્યું કે “હવે પાડવો ઉપર દા. કરે. ભી મે ઉત્તર દીધો કે નહિ. એમ બનશે નહિ. એ તો પાપ કૃત્ય કહેવાય. વીર ક્ષત્રીય ગુણસેનમાથી કદી પણ પાત્રે હારતો નથી. જે કોઈ વીરપુત્ર હોય તેણે મહારી આગે આવી મુદ્દ મુલુ ભેદશે’

બીજી વખત ત્યારે પાડવ સૈન્ય ગુણસેનમાથી નહાસી જવાની તૈયારીમા હતું તેજ વખતે ધર્મરાજનો કહ્યું કે “તે ક્ષત્રીય વીર પુત્રો. રાન્ત થાઓ. વૃદ્ધ થયેલા ભીષ્મપિતામહ અર્જુન સ્થાને ગમ્રામ કરવા અન્નમર્ચ છે” એ સાંભળી પાડવ સેનાએ ધોરવ સૈન્ય ઉપર નિશેષ બળપૂર્વક હુમલો કર્યો. કૌરવ સૈન્ય ત્રાહ ત્રાહ પોખરતું આમતેમ નહાસવા લાગ્યું. અર્જુનને એ વખતે ભીષ્મપિતામહના બાણને તોડી નાખ્યું ત્યારે ભીષ્મે

ભાલા વડે મુઠ્ઠા કરવા માંડ્યું. અર્જુને તેમના ભાલાના પશુ કટકા કરી નાંખ્યા. એટલે બીજમપિતામહ હાથમાં તલવાર મઢણ કરી મુઠ્ઠા કરવા આગળ વધ્યા. અર્જુને તેમની તલવાર પશુ તોડી નાંખી ! એટલે બીજમે પુનઃ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. આ વખતે એવું ધનધોર મુઠ્ઠા ચાલ્યું કે જ્યેથી પોતાના પક્ષનો કે શત્રુ પક્ષનો જે કોઈ સ્થાને આવતો તેને જાળખવું કઠિન થઈ પડ્યું. પાંડવોએ આજે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આજે બીજમને મરણ શરણ કર્યા સિવાય જાવણીમાં પાછા જવું નથી. ધણે વખત મુઠ્ઠા અર્જુન અને શીખંડીના બાણની વૃષ્ટિ ચવાથી બીજમપિતામહ રથમાંથી પૃથ્વી પર ઢળી પડી મૂર્છિત થઈ ગયા. શિખંડીને નપુંસક સમજીને બીજમે મુઠ્ઠા બધા દુર્ગુ તેથી અર્જુને બીજમપિતામહને મૂર્છિત કર્યા તે ગંભીરી મહાભારતના લેખકે લખ્યું છે. ગમે તેમ હોય પણ તે દિવસે બીજમ મૂર્છિત થયા તેમને કૌરવો તુરત જ પોતાની જાવણીમાં લઈ ગયા અને મુઠ્ઠા બધા થયું.

બીજમપિતામહના શરીરમાં પુષ્કળ બાણ વાગ્યાં હતાં છતાં પણ તેમનું શરીર પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચું થતું હતું. ધન્ય છે એ વીર મહાપુરુષને ! તેમની એવી વેદનાગ્રસ્ત સ્થિતિ હોવા છતાં તેમણે પોતાના મુખમાંથી “હાય” “અરે !” એવો એક પણ શબ્દોચ્ચાર કર્યો નહતો. આવું ધૈર્ય તો એ મહાપુરુષમાં જ હોય ! અહમર્યવનો જ એ પ્રતાપ હતો ! બીજમપિતામહ ! ધન્ય છે તમારા ધૈર્યને ! ધન્ય છે તમારા શૌર્ય વીર્યને ! ધન્ય છે તમારા અહમર્યવનો ! અહમર્યવન ધારણ કર્યા સિવાય આવું શૌર્ય અને વીર્ય હોય ક્યાંથી ! અહમર્યવન ધરણ કરનાર મહા-

પુરૂષો ધન્યવાદને પાત્ર છે. એ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર તો પરમેશ્વરે પુનઃ દિલ્લિસ્તાનમાં કરવો જોઈએ. તેમ થવાથી જ મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય પાલન કરતાં આટલું દૃષ્ટ સહન કરી શકે. બીખપિતામહે બાલુચખ્તા ઉપર શપ્ત કર્યું હતું પરંતુ તેમનું મસ્તક નીચે ઢળી રહ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે: કોઈ વીર પુરૂષ મ્હારા માથા નીચે જોડાયું મુખી ચકરો!”

એ સાંભળી કેટલાક મૂર્ખ પુરૂષો રેશમી જોડાં લાવવા દેડ્યા. એ જોઈ પાંડવો સહિત ત્યાં ઉમેશ અર્જુન સ્થાને જોઈ બીખપિતામહે હાસ્ય કરવા લાગ્યા ! બીખપિતામહેનો હેતુ સમજી અર્જુને પોતાના મનુષ્ય બાલુ ચોડીવાર નીચે મુખી પોતાના હાથ વડે તેમનું મસ્તક ઉચ્ચ કરી રાખ્યું.

૭-શીખનો અંતિમ ઉપદેશ.

શીખપિતામહ જોવો સમર્થ વીર મહાપુરુષ બાણરાય્યા ઉપર પડ્યો છે. કાપ્યા સ્થામે સર્વ આમનન બેઠા છે. યુધિષ્ઠિર મહારાજ પણ તેમના બોધ વચનામૃતનું પાન કરના હાથ જોડી દેખા છે એ ક્યાંક પહોંચ્યા જે યુધિષ્ઠિર અર્જુનના બાણથી શીખને મળ્યારાયા ઉપર ઘણવા વિચાર કરતા હતા તે અત્યારે શીખને દુ અમુક્તા કરવાના ઉપાયો શોધી ગયા છે. સત્ય છે કે પરિસ્થિતિ બદલાતા એવો વિચાર કેમ ન થાય ? એ તો સમય સમયની બલિહારી છે ! એક સમય એક મનુષ્ય શત્રુ જોવો જણાય છે પરંતુ પરિસ્થિતિ બદલાતા તે જ મનુષ્ય પ્રત્યે મિત્ર જેટલો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. શીખપિતામહ રણક્ષેત્ર ઉપર હતા તે વખતે તેઓ શત્રુ સમાન હતા પરંતુ અત્યાર તો તેઓ એક કૌટુંબિક વૃદ્ધ પિતામહ સમાન પૂજનીય અને વદનીય છે ! અત્યારે તેઓ પોતાના કુટુંબના ધર્મા બાણરાય્યા ઉપર અંતીમ

સમયની ગતિ જોઈ ગયા છે! અત્યારે પોતાના ગોક વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ મહાપુરુષ, સર્વ સગા મંબધીનો ત્યાગ કરી મ્વર્ગ ગમન કરવાની તૈયારી કરી ગયા છે! અત્યારે તેઓ મર્ સારથે કૌટુંબીક મંબધ તોડી નાખી ભગવાનના અમરધામમાં જવાની તૈયારી કરી ગયા છે એના કુટુંબના જ્ઞાનવૃદ્ધ દવે પછી તેમને સનાતન કે સદાય આપી શમ્ભો નહિ. એક એ વીર અભય રી મહાપુરુષના દર્શન દવે પછી તેમને થતો નહિ. ભાગ્યવર્ત! ત્તને ધન્ય છે! તે એમો અમય પણ જોયો છે કે જે સમયે પ્રત્યેક મનુષ્ય ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક પોતાના સર્વ વ્યવહાર ચાલતા હતા સમયને જોડાખીને સર્વ મનુષ્યો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ પાલન કરતા હતા તેમને કર્તવ્ય કર્મપાલનનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું પરંતુ આજે? ભારતનર્ત! ત્હારાજ એ વીરવશજ કર્તવ્યપાલનથી દેવા બ્રહ્મ થતા છે તે પણ છ જોઈ રહ્યું છે તેઓ આજે પોતાનું કર્તવ્ય (Duty) જેવું કાંઈ સમજતા જ નથી! આજકાલનો મુખ્ય સિપ્રાત તો

“ખાણુ, પીણુ અને મોજ કાવી.”

જોજ થઈ પડ્યો કે કાળની ગતિ વિચિત્ર છે! અમય સમયની બલિહારી છે!

* * * *

એક તરફ મુધિષ્ઠિ મહારાજ જે ઉદ્દેશથી ઉભા હતા તેજ પ્રમાણે બીજી તરફ દુર્યોધન પણ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે ભીષ્મ પિતામહની આજ્ઞાનું પાલન કરવા નીચે મ્હોડે ઉભો હતો બીષ્મ પિતામહે નેત્રો ઉઘાડી એક વખત સર્વ મનુષ્યો તરફ દ્રષ્ટિ

ફેરવી. તે પછી તેમણે દુર્યોધનને કહ્યું કે: “શોક કરીશ નહિ! સંસાર અસાર છે. આયુષ્યનો અંત પંચમહાભૂતમાં વિલિન થતું એજ છે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે:

મસ્માંતમ્ શરીરમ્ । (યજુ.)

આ બન્ને સ્થિતિ જન્મ ધારણ કરનાર પ્રત્યેક મનુષ્યને ભોગવતી પડે છે પરંતુ ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યને ધન્ય છે! ધર્મનિષ્ઠ પુરૂષને ધન્ય છે! ધર્મનિષ્ઠ સ્ત્રીને પણ ધન્ય છે! દુર્યોધન! મ્હેં તને ઘણી શિખામણુ દીધી હતી અને પુનઃ તને શિખામણુ આપું છું કે: પાપનો માર્ગ ત્યજ દઈ ધર્મ પ્રમાણે આચરણુ રાખવાનો નિશ્ચય કર અને પાંડવોને તેમનો રાત્નભાગ આપી યુદ્ધનો ત્યાગ કર. તું ધર્મ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. કારણ કે:

“યતોધર્મસ્તતોજયઃ”

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં વારંવાર લખ્યું છે. અર્જુનના જેવો વીર મહાપુરૂષ કૌરવના સૈન્યમાં એક પણ નથી. સાવચેત થા! હકનો ત્યાગ કર. યુદ્ધનું પરિણામ તને ઘણું જ કષ્ટદાયક સહન કરવું પડશે. ત્હારું સૈન્ય અને તારા સર્વ લાઠીઓ બીમદ્વારા મૃત્યુવશ થશે. તું શામાટે ત્હારા વંશક્ષયનું કલંક બેઠોરી લે છે? આવો સમય પુનઃ પ્રાપ્ત થશે નહિ તેનો વિચાર કર. મ્હારું વચન મિથ્યા રહે નહિ.” બીજમપિતામહે દુર્યોધનને અનેક પ્રકારનો બોધ આપ્યો અને તેને પાંડવો સાથે સન્નાહ કરવા સમગ્રગ્યો.

આ પારિક પ્રસંગે બીજમપિતામહ જેવા વયોવૃદ્ધ અને રાત્નવૃદ્ધ ગજર્ષિના મુખમાંથી ઉચ્ચારેલા રામ્હો-બોધદાયક ઉપ-

દેશની કાઈ પણ જાતના દુર્યોધનના મન ઉપર કંઈ નહિ દુર્યોધન ત્યાંથી ગુપ્તગુપ્ત ચાલ્યો ગયો. બીજા ગજગો પાપ બીજાની આરા પ્રમાણે પોતપોતાની હાવડીમાં ચાલ્યા ગયા. લીધ્મ-પિતામહ નેન બવ ઝરી સમાધિ અંતિમા નિમગ્ન થઈ ગયા.

બી મ પ્રથે દ્વપ ગણનાર અને બીજાને લીધેજ સુદમ્મ નહિ ઉતરનાર કર્ણ પણ બીજાપિતામહ મૂર્તિન ચયાના ગમ આજ સામળી તેઓ શરણ્યા ઉપર પડ્યા હતા ત્યાં તેમના દર્શન કરવા ગયો આ સમયે બીજાપિતામહ સમાધિમાં હતા. કર્ણે પોતાના મન્ત્ર વડે તેમના પવિત્ર અણ્ણનો સ્પર્શ કર્યો અને નેત્રમાં અશ્રુજળ સહિત ગદગદ કંઠે કહ્યું

“આપો! સેવક કર્ણ આપના દર્શને આન્યો છે અને આપના અણ્ણ સમીપ ઉભો કે ” બીજાપિતામહે ધીમે ધીમે પોતાના નેન ઉઘાડી કર્ણ પ્રત્યે દ્રષ્ટિ ફેરવી. કર્ણના મન્ત્ર ઉપર હાથ મુકી તેમ] પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે “વત્સ! આ સમયે તું મહારી પાસે આન્યો છે તે ધણું સાફ કર્ણ તારી સાથે મળે કાઈ પણ વિરોધ નથી એ તું તદ્દન સત્ય સમજજો હું હમેશા તારા હિતગુજ વચન કહું છું મહે કાઈ વખત તને કાઈ અપરાધ કહ્યો હશે પણ તે માન તારો રાગ-દ્વેષ રાત કરવા મારે જ કાળજી તું હમેશા વિનામરણ પાડવોની નિંદા કરે છે તું જે મનુષ્યોના પક્ષમાં નિઃસ દરે છે અને જેની સાથે તને મૈત્રિ છે તે સર્વ કૌરવો ધણા દુષ્ટ વ્યભાવના છે કુસગતને લીધે તું અદકારવશ થયો છે તેથી તને ધર્માધર્મનો કાઈ પણ વિચાર થતો નથી તું યગ્નીય છે તેમજ તું ધર્મુર્નિવામા અર્જુન કરતા ઉતરે તેમ નથી એ હું જાણુ છું પરતુ હું તો એજ

માગુ છું કે તું પાડવો પ્રત્યે વૈરશુદ્ધિનો આગ કર. તેને પોતાના બધુ અને સ્વર્ગન સમગ્ર તેમના પ્રત્યે દેવ શુદ્ધિ લઈ દે. દુર્યોધન ત્હારી સિખામણુ માનશે. બધુઓમા વૈર શુદ્ધિ રાખની એ સાર નહિ અને તેનું પરિણામ બહુ અનિષ્ટમક જ આવે છે ”

એ સાલળી જો ઉત્તર દીધો “ દુર્યોધનના પક્ષમા મહી પાડવો સાથે યુદ્ધ કરનાનું મહે તેને વચન આપ્યું છે હું તે વચન મિથ્યા જી શકીશ નહિ. એક વીરક્ષત્રિધને શોભે તેની રીતે યુદ્ધ કરતા કરતા હું રણક્ષેત્રમા મૃત્યુવશ થાઉં એવી મારી ઈચ્છા છે મહારા અત્યાર સુધીના અપરાધની મહને ક્ષમા કરો અને યુદ્ધમા ઉત્તરવાની મહને આજ્ઞા આપો મહને આશિષ આપો કે જેથી અમારો વિજય થાય. ’

બી મપિનામકે કહ્યું ‘ ત્હને ઉપદેશ દેવો એ મહાર્ કર્તવ્ય છે તે પ્રમાણે મહે તને યોગ્ય ઉપદેશ દીવો છે હવે ત્હારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તનાને તું સ્વતંત્ર છે ’

બીખપિતામહનો ઉત્તર સાલળી કાર્ણુ દુર્યોધનની પાસે ગયો.

* * * *

બીખપિતામહ સમાધિમા નિમગ્ન હતા. તેજ સમયે આઠ દિવસ પર્વત પાડવ કૌરવ વચ્ચે ધનપોગ યુદ્ધ ચાલ્યું અતે કૌરવોના અગીઆર અશ્વૌહિણી સૈન્યનો નાગ રયો પાડવોનો વિજય થયો. દગેરિશામા તેમનો જયજયકાર થયો. યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાલિષેક કરગનો દિવસ આવી પહોચ્યો. પરંતુ યુધિષ્ઠિરના મનમા કોણુ જાણે ક્વાચો નિચારો ઉત્પન્ન થયા સર્વ ગાંધ્ય

૮-ભીષ્મપિતામહને યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ.

ભીષ્મપિતામહે સર્વને જોઈ નેત્રા ઉઘાડ્યા. સર્વેએ તેમને પુનઃ નમન કર્યું. યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણને જોઈ ભીષ્મપિતામહને આનંદ થયો. તેમણે આગમનનું કારણ પૂછ્યું.

શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મને પ્રશ્ન કર્યો કે

કચ્ચિત્સુખેન રજની વ્યુષ્ઠા તે રાજસત્તમ ।

વિસ્પદ લક્ષણા વુદ્ધિ કચ્ચિત્ ચોપસ્થિતા તત્ ॥

“હે કુરુથેડ ! તમારું અતઃકરણ આટલું બધું પવિત્ર શી રીતે થયું ? બાલુશ્યા ઉપર યતન કરવા છતાં તમને ક્યા દારણ્યી, ક્ષાષ પણ કંઈ થતું નથી ?”

કચ્ચિદ્જ્ઞાનાનિ સર્ગાણિ પ્રતિમાતિચ તેડનથ ।

ન ગ્લાયતે ચ હૃદયમ નચ તે વ્યાકુલમ્ મન. ॥

“ક્યા દારણ્યી આપના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે ? આપને

સહજ પણ જ્ઞાનિ નહિં યનાં આપનું મન પ્રવ્રજ રહે છે એનું કારણ શું છે વાર ?”

બીભષિતામહના સર્વ શરીરમાં બાણ વાગવાથી અસહ્ય વેદના થતી હતી. તેમ છતાં તે વેદના તેમને જણ્યાની જ ન હતી. તેમણે શાંતિથી ઉત્તર દીધો કે :

यच्च भूतम् भविष्यच्च भवस्य परमद्युते ।
यत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ मलमिवापितम् ॥

“હે કૃષ્ણ, પૃથ્વી ઉપર અથવા સ્વર્ગમાં જે યથું છે ક્ષિંવા થાય છે તે હાથમા રાખેલા આમળા પ્રમાણે મ્હાગ જોવામાં આવે છે. તેથી મ્હને સહજ પણ પ્રેશ થતો નથી.”

वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये ।
तान् सर्वाणि संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥

‘તમારા જ કૃપા પ્રસાદથી વેદ, વેદાંત અને સર્વ ધર્મનું મ્હને જ્ઞાન થયું છે તેથી જ મ્હને ક્ષેશ થતો નથી.”

चतुर्ष्वधर्मधर्मेषु योऽर्थः सच हृदि स्थितः ।
राजयर्माश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥

“હે કેશવ ! ચાર આશ્રમના પુરૂષોના ધર્મ અને રાજ-ધર્મનું મ્હને જ્ઞાન છે. એ સર્વ ધાર્મિક બોધવ્યનોનું તારપર્થ જોજ કે એ જ્ઞાનને લીધે જ મ્હને શરીરે ક્ષ થતું નથી.”

આ સ્થળે એક પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે-કે : વેદ, વેદાંતમાં એવો કયા પ્રશ્નનો ધર્મ લખ્યો છે કે જેના કારણથી

ધૈર્યપૂર્વક શરીર-કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એવો કયો અગ્નિ છે કે જેને લીધે આટલું બધું કષ્ટ સહન કરવા છતાં પણ પુરુષની મુખ્યત્વે પ્રથમના જેવી જ પ્રકાશિત નેનાર્માં આવે છે? કયો મનઃધર્મ સમગ્ર ઈન્દ્રિયોની મનુષ્ય બાહ્યશક્તિઓ ઉપર શાંતિપૂર્વક ગમન કરી રહે છે? આટલું બધું આત્મમાન વૃદ્ધિ પમાડનાર એની ઈશ્વર શક્તિ હશે વાર? સદગુણો! જે પુરુષે ઈશ્વર મનની જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી નથી અને જે પુરુષે શાસ્ત્ર કથિન ધાર્મિક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, જે પુરુષે સસગનું મુખ્ય એજ આયુષ્યનું મુખ્ય સમજે છે તેજ પુરુષ (મનુષ્ય) મૃત્યુના બચથી કષ્ટ પામે છે તેને થોડું શારીરિક કષ્ટ યતા જુઓ પાડી આખું ઘર મર્જવી મુકે છે પરંતુ જે મનુષ્ય માન ગીતાશ્રી જેવો દુર્લભ માનવધર્મયુક્ત મન વાચે છે અને તે સંપૂર્ણ રીતે આચરણમાં ઉતારે તે તેજ સમજી રહો ૬૬

વાંસાલિ જીર્ણાણિ યથા વિદાય,

નવાણિ ગૃહ્ણાતિ નરોપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિદાય જીર્ણાણ્ય-

ન્યાણિ સયાતિ નવાણિ વેદી ॥

અર્થાત્ “મનુષ્ય જેમ જૂના વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી નવીન વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેજ પ્રમાણે જૂના વૃદ્ધ શરીરનો ત્યાગ કરી જવારમાં નવીન શરીર ધારણ કરે છે ”

નૈનં હિંદન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક ।

ન ચૈનં વલેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુત ॥

અર્થાત્ = શરીરમાં રહેલો અમર આત્મા શસ્ત્રવડે હેઠાઈ શકતો નથી, અગ્નિ વડે બળી શકતો નથી, જળ વડે તે ભીંગળાઈ

શકતો કે ઓગળી શકતો નથી, તેમજ પવન વડે તે ઘોષાઈ જતો નથી.” પંચમૂતાત્મક શરીર જ માત્ર અમિ વડે જમી વારમ થાય છે વિગેરે પ્રકારનું સત્યજ્ઞાન જે પુરૂષને યાય છે તેને શરીરને ગમે તે કશું થવા છતાં તેના આત્માને કલેશ થતો નથી. શરીર અનિત્ય છે. આત્મા અમર છે. જેઓ ગીતાશ્રુ જેવો અમૂલ્ય ગ્રંથ વાંચે છે અને સાંભળે છે તેમાંથી ઘણા ઘણાં મનુષ્યોને જ એ દિવ્ય જ્ઞાનામૃત પ્રાપ્ત થાય છે. જેમના કાન ભુગળી જેવા છે તેઓનું ગીનાત્માન નિરર્થક છે. તેઓ ગોક દાને સાંભળી બીજા દાને ઢાઢી નાંખે છે તેથી જ તેમને શરીર અને આત્માનો ધર્મ સમજતો નથી.

પુનઃ બીધ્વપિનાઓ કથું કે :

एक एव ब्रह्मधर्म निधतेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं ज्ञातं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥

અર્થાત્ : “મૃત્યુ પછી મનુષ્યની પાછળ રહેનાર મિત્ર ને કેઈ હોય તો તે એક માત્ર ધર્મ જ છે. તે મનુષ્યે જે કાંઈ સત્કર્મ કર્યાં હશે, પુણ્ય, દાન, જપ, તપ, પરોપકાર, દયા, વિગેરે જે જે ધર્મ કાર્યો કર્યાં હશે તેજ તે મનુષ્યની સાથે પરલોકમાં જશે પરંતુ તેણે જે કેઈ ઈન્દ્રિય મુખ ભોગગ્રંથું હશે તો તે શરીરધર્મ હોવાથી તે મૃત્યુ પામનારને કાંઈ પણ સહાય કરશે નહિ. ઉત્તરું તે વિષય ભોગાદિક જ મનુષ્યને મૃત્યુ વખતે અનેક કશું આપી નરક લોકમાં અથવા નીચ ગતિમાં લઈ જશે. કારણ કે જે મનુષ્યે જીવનપર્યંત સાગ્ર સાગ્ર ભોગવિદ્યાસ કર્યાં હશે તેજ મૃત્યુ વખતે તેની દ્રષ્ટિ સમોપ જેવામાં આવશે અને તેનું મન તેમાંજ જમણું કરશે. તેથી તેને ઈશ્વરનું સ્મરણ કે

પરલોકની ગતિનું ભાન રહેશે નહિ. મૃત્યુ પછી માયાવી ભોગ-
વિવાસ સર્વ શરીરની સાથે જ નાશ પામે છે. માટે જ ધર્મ-
કર્મ અને ઈશ્વર સ્મરણમાં જ મનુષ્યે સદા પોતાનું ચિત્ત રાખવું
જોઈએ.

ત્યાર પછી ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને ઉદ્દેશીને ક્ષાત્રધર્મ
સમજાવતાં કહ્યું કે :

શઘર્મઃ ક્ષત્રિયસ્યૈવ ચચ્છવ્યામરણં ભવેત્ ।
ચિત્તુજન્ શ્લેગ્મમૂત્રાણિ કૃપણં પરિદેવયગ્ ॥
યદિક્ષતેન વેદેન પ્રલયં યોઽધિગચ્છતિ ।
ક્ષલિપો નાસ્ય તત્કર્મ પ્રશંસંતિ પુરાવિદઃ ॥
ત ગૃહે મરણં તાત ક્ષત્રિયાણાં પ્રશસ્યતે ।
શૌહીરણામ શૌડીર્યં ધર્મ્યં કૃપણં ચ તત્ ॥ (શાસન.)

અર્થાત્ : “ હે યુધિષ્ઠિર ! વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરે પથારી વશ
થઈને મરણ થાય એ ક્ષત્રિયોને માટે અધર્મ મૃત્યુ છે. શરીરને
એકાદ પાણુ શસ્ત્રાધાત યથા સિત્તય જેને મૃત્યુ થાય છે તેને
પૂર્વના ક્ષત્રિય પુરૂષો “ક્ષત્રિય” કહેતા જ નહોતા. પોતાના
ધર્મમાં મૃત્યુ પામવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ જ નથી. એવા પ્રકારની
ઉચ્ચ ભાવના રાખનાર ક્ષત્રિયોને શરીર અનેક ધા વાગ્યા હોય,
તે લોહીનુદ્ધાણ થયો હોય તોપણ તેને કિંચિત્ પણ પરવા હોતી
નથી. તાતપર્ય એ છે કે : એવા વીર ક્ષત્રિયને શરીર કષ્ટ જણાતું
જ નથી. ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે રણસંગ્રામમાં શરીરને ભલેને અનેક
ધા વાગ્યા હોય ! તે તો માત્ર શરીરધર્મ છે. ”

એજ આત્મવિશ્વાસને લીધેજ—આત્મજ્ઞાને લીધેજ ભીષ્મ-

પિતામહ બાણગથ્યાને પુષ્પની યથા પ્રમાણે જ સમજે છે । એજ વિદુત્ સમિતિને લીધે જ તેઓ બાણગથ્યા ઉપર શયન કર્યા છતાં અન્યતઃ શાંતિપૂર્વક સર્વને ઉપદેશ થયેલું કરાવી ગયા છે । પરંતુ દેવની ગતિ વિચિત્ર છે । આજે એ ક્ષાત્ર ધર્મ ક્યા છે ? અજે તે ગૌતમ બાપના પ્રતિષ્ઠાન માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર શુદ્ધ ક્ષત્રિયો ક્યા છે ? આજે તો ગૌતમબાપને અતિરામ ત્રાસ આપનાર, તેમનું સર્વસ્વ હજી કરનાર અને તેમનો તિરસ્કાર કરનાર ક્ષત્રિયો જોવામાં આવે છે । આજે તો બ્હીકણ અને મૂર્ખ ગૃહસ્થ પણ પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવે છે । આજે તો ધર્મભટ્ટ, કર્તવ્યભટ્ટ અને વિરોધભટ્ટ ગમ્મણો પણ પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવે છે । શાસ્ત્રો કહે છે કે રાજાકાલસ્ય કારણમ્ । રાગ એજ કાગનું જોડને સમયનું કાગળ છે વિષ્ણુ અને સકલ મય સમય પ્રવર્તે તો હોય તો તે રાગના અપકૃત્યનું કારણ છે । આજે તો ક્ષત્રિયોને કાઈ પૂછનાર નહિં હોવાથી તેઓ સર્વદા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહને વશ થઈ ગયા છે એવા દુષ્ટ મનુષ્યો પણ પોતાને “ક્ષત્રિય” કહેવડાવે છે । પરંતુ શાસ્ત્રકારો તેમને ક્ષત્રિય કહી શકે ખરા ? નહીં પણ નહિં ।

સર્વે ધર્મે પરં ક્ષાત્ર લોક એષ્ટ સનાતનમ્ ।

શામ્યવમક્ષર પર્યંતમક્ષરમ્ સર્વેતોમુષ્ણ ॥

“સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ અને ઉચ્ચ કાટિનો એજ સનાતન ક્ષત્રિય ધર્મ છે એ ધર્મનું મથાર્થ પાત્રન કરનાથી મુખિ પ્રાપ્ત થાય છે એ સત્યધર્મ છે તેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જેવા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રજાનું ગ્લાણ કરવું એ પણ ક્ષત્રિય ધર્મ છે પ્રજાનું પાત્રન કરવાથી પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને

મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ સાધ્ય કરી શકાય છે. ક્રોધપણુ દેશમાં જ્યાં સુધી વીરક્ષત્રિય પુરૂષોની વૃદ્ધિ થતી નથી ત્યાંસુધી તે દેશ કદી પણ ઉત્તતિના શિખરે પહોંચતો નથી. ક્રોધપણુ દેશનો ઇતિહાસ જૂવો તો તમને જણાશેકે: ક્ષાત્રધર્મને જાળુનાર અને ન્યાયકાર્યને માટે શસ્ત્ર ધારણ કરનાર વીરપુરૂષો તે દેશમાં ઉદ્ય પામ્યા ત્યારેજ તે દેશ સ્વાતંત્ર્ય સુખનો ઉપભોગ કરી શક્યો છે અને ઉત્તતિને ઝોકે ઝોકે પગથિયે ચઢી શક્યો છે. દુષ્ટ મનુષ્યોને દંડ દેવા તે વીરક્ષત્રિયો પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. ખીર્ત મનુષ્યોદ્વારા ત્રાસ સહન કરવો ન પડે અને પ્રત્યેક મનુષ્ય આનંદપૂર્વક પોતપોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરવાની સગવડ મેળવી શકે એવી સુવ્યવસ્થા કરવી એ પણ ક્ષત્રિયોનું કર્તવ્ય છે. એવી કર્તવ્યદક્ષતા દર્શાવનાર વીર પુરૂષો જે દેશમાં વસતા હોય છે તે દેશનો જનસમાજ સુખપૂર્વક દિવસો નિર્ગમન કરે છે તેમજ તે દેશની સુખ સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે. જનસમાજ ધર્મ પ્રમાણે વર્તન ચલાવે છે અને સર્વે સત્તાહથાંતિથી સંચારકર્મ સંપૂર્ણ કરી અંતે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. એ કારણથીજ વૈશેષિક ન્યાય શાસ્ત્રકારના કાર્તા ધર્મનાં લક્ષણુ કહે છે કે:-

યતોઽમ્યુદયનિ શ્રેયસંસિદ્ધિ સ ધર્મઃ ।

અર્થાત્ : “ જે આચરણુ દ્વારા ઐદિક અને પારમાર્થિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નામ ધર્મ કહેવાય છે.” “ પ્રાચીન ઋષિઓએ જે કાંઈ લખ્યું છે તે વિશેષ વિચારપૂર્વક અને સર્વ પરીસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ લખ્યું છે.

શાંતિપર્વમાં રાજધર્મનાં લક્ષણુનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે :

ત્યાગઃ શ્રેષ્ઠો મુનયો વૈ વદંતિ સર્વશ્રેષ્ઠં

યચ્છરીરં ત્યજેત્ ।

નિત્યં યુક્તા રાજધર્મેષુ સર્વે પ્રત્યક્ષંતે

મૂમિપાલા યથૈવ ॥

અર્થાત્ : “ઋષિ મુનિઓ “ત્યાગ” ને જ સર્વ શ્રેષ્ઠ ગુણ સમજે છે. શરીરનો ત્યાગ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ત્યાગ છે. રાજધર્મનું પાલન કરનાર રાજાએ હંમેશાં એ ત્યાગ કરવો પડે છે.” તાત્પર્ય એ સિદ્ધ થાય છે કે : ક્ષત્રિયોનો ધર્મ એ સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે. અત્યુ : પુનઃ લીધ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ દીધો કે :

ઉત્પાતેન સદા પુત્ર પ્રયતેયા યુધિષ્ઠિર ।

નપુત્રયાનમૃતે દૈવં રાજામર્થે પ્રસાધયેત્ ॥

અર્થાત્ : “હે વત્સ ! દ્રઢ મનોગણ અવસાનનું પૂર્વક રાજાએ સર્વ કાર્ય કરતા રહેવું એ ઉચિત્ છે. એમ ક્યાં સિવાય રાજાએ એક પણ કાર્ય કરવું ઉચિત નથી. જે રાજાઓ પુરુષાર્થ ક્યાં સિવાય માત્ર દૈવાધિન બની જાય છે અર્થાત્ આજસુ ચક્રને બેસી રહે છે, તેમને કાંઈપણ યશ પ્રાપ્ત થતો નથી. આપણે જગતમાં નિત્ય જોઈએ છીએ કે : ન્હાના ન્હાના કીટ કૃમિ પણ પોતાના જાવિ સુખને માટે ઉત્તોગ કરી પ્રથમ સાધન સામગ્રી મેળવે છે અને પછીથી તેનો સુખપૂર્વક ઉપભોગ કરી આનંદમાં સમય વ્યતીત કરે છે પરંતુ આજસુ મનુષ્યો અજાને માટે આમતેમ ભટકતાં કરે છે ! તેથી યુધિષ્ઠિરને પુરુષાર્થ કરવાનો ઉપદેશ ક્યાં પછી લીધ્મપિતામહે કર્યું કે :

સાધારણં દ્વય હૈતદૈયમુત્થાનમેવ ચ ।

પૌરુષં હિ પરં મન્યે દૈધં નિશ્ચિત્તમુચ્યતે ॥

“આરબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ બન્ને મનુષ્યને પોતાનાં કાર્યમાં યશ પ્રાપ્ત કરવાનાં કારણો છે પરંતુ તેમાંયે પુરુષાર્થ, ઉદ્યોગ એ મુખ્ય કારણ છે; કારણ કે પરિશ્રમપૂર્વક કરેલાં કાર્યને જ આરબ્ધ કહેવામાં આવે છે અને તે કર્મ પાછલા જન્મમાં કરેલાં હોય છે. આ જન્મમાં સારાં નકારાં જે કર્મ કરવામાં આવશે તેને પુનર્જન્મમાં આરબ્ધ કહેવામાં આવશે માટે મનુષ્યે હમેશાં સત્કર્મ જ કરતાં રહેવું ઉચિત છે.”

चिपन्नेच समारंभे संतानं मास्म वै कृताः ।

घटस्त्वेवं सदात्मान राक्षामेव परोनयः ॥

અર્થાત્ : સંકટ સમયે મનમાં ગ્તાનિ નહિ લાવતાં સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો અને અન્ય મનુષ્યોને મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન આદરવો એજ રાગની સર્વત્રેષ્ઠ નીતિ છે. !’ સંકટ સમયે ઘણા રાગઓ ગભરાઈ જાય છે. તેમના સલાહકારો પણ ચિંતા-દુર બની જાય છે. તેમ નહિં કરતાં પોતાની આત્મશુદ્ધિથી અને સારા સલાહકાર અમાત્ય અને વૃદ્ધ અનુભવી નગરજનોની સલાહથી સંકટ સમયે તેમાંથી રક્ષણ મેળવવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવો એજ માનવધર્મ છે. સામાન્ય સ્ત્રીતિનાં મનુષ્યો હોય છે તેઓ પણ સંકટ આવતાં ધૈર્ય ધારણ કરી તેમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો શોધે છે, ત્યાં પછી રાગ જેવા શુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ અનેક ઉપાયો શોધી પોતાને અને પ્રગ્નને મુક્ત કરવાના, સંરક્ષણ કરવાના ઉપાયો શોધી તે પ્રમાણે વર્તવાની રાગની દૃજ છે. પ્રગ્નને અનવસ્ત્રનું સંકટ આવી પડે તે સમયે રાગને પોતાના અનવસ્ત્રના લાંડરો ખુલા મુકી દઈ સંકટગ્રસ્ત પ્રગ્નનું સંરક્ષણ કરવું ભોઈએ. પ્રગ્નનું જો રક્ષણ થશે તોજ રાગ તકી રહેશે

પણ પ્રજા જો જુખના કુખથી નાશ પામશે તો તે રાજાના ઉપ રાજ્ય કરશે તેનો વિચાર ગજઓએ જ કરવો ધરિત છે. પ્રાચીનકાળના ગજઓ અજવત્રના સહ સમયે પોતાના દ્રવ્ય ભંડારો ગોઠા મુદ્રી મુખ દરે પ્રજાનું સંરક્ષણ કરતા હતા. તેજ પ્રમાણે ગજઓ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પ્રજા જો તે રાજાના સત્તાનું પોતાના સન્તાનને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ મૂકી પામતાં જોઈ શક્યા રાજાનું હૃદય ચિગઈ નહિ જાય ? જો ગજ દયાળુ, પરાપકારી અને ધર્મનિષ્ઠ છે તેણે તો અનેક પ્રકારે પોતાની પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવામાં જગા પથ ઉજુપ ગાખી ન જોઈએ એવે સમયે દયાહીન ગજઓ જ પોતાની પ્રજાની દુર્દશા જોયા કરે છે. પરંતુ એજ પાપકર્મ છે અને પાપકર્મના બદલ મા પગભાત્મા તેના ગળાને નાશ જ કરે છે. માટે હે મુધિહિર ! તમે તો ધર્મગજ કહેવાઓ છો. તમારે તો તમાગ કે પ્રજાના સહ સમયે ધર્મનિષ્ઠ રાખી સંકટ મુક્ત થવા અનેક ઉપાયો, યેજ્યા જોઈએ તેજ રાજ્યધર્મ શ્રેષ્ઠ છે."

આ પ્રમણે લીધ્મપિતામહે મુધિહિરને રાજ્યધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. એ સભગા મુધિહિરે લીધ્મપિતામહેને પ્રશ્ન કર્યો કે :
" પૂજનીય દાદાજી ! હવે મને મુક્તિના સાધનો કૃપા કરીને કહે."

લીધ્મપિતામહે કહ્યું કે " હે ગજન ! હે વત્સ ! ત્વ રા
આ પ્રશ્ન સાલગી મને ધણે આનંદ થયો છે મુક્તિના સાધનો ક્યાં ક્યાં છે તે જાણ કર —

यस्यवाङ्मनसी स्यातां सम्यक् प्रणिहिते सदा ।
तपस्यागश्च सत्यंच सर्वे सर्वमपनुयात् ।

અર્થાત્ “જે પુરુષ, વાણી, નેત્ર, કર્ણ વિગેરે ઈન્દ્રિયોનો ઉત્તમ કાર્યો કરવા માટે ઉપયોગ કરે છે, દુષ્ટ કૃત્યો કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરતો નથી ઈન્દ્રિયો પોતાના સ્વાધિનમા રાખે છે, અર્થાત્ મનનો સયમ ગણે છે, તપ, ત્યાગ અને સત્યનો જે પુરુષ આશ્વર્ય કરે છે, સત્યને જ પોતાનું પગમ ધન માને છે, અમત્યનો ત્યાગ કરે છે, અને પવિત્ર મનથી અર્ચના એક કાર્યો કરે છે તેજ મોક્ષનો અધિકારી છે ” તેમજ —

નાસ્તિ વિદ્યા સમં ચત્તુઃ નાસ્તિ સત્યસમં તપ ।

નાસ્તિ રાગસમં ક્રોધં નાસ્તિ ત્યાગસમં ક્ષુભમ્ ॥

અર્થાત્ “હે પુરુષ એક’ હે વત્સ! વિદ્યા સમાન અન્ય કોઈ નેત્ર નથી, અત્ય સમાન અન્ય કોઈ તપ નથી, દ્વેષ (ક્રોધ) મમાન અન્ય કોઈ દુષ્ણ નથી અને ત્યાગ મમાન અન્ય કોઈ ક્ષુભ નથી મૂર્ખ મનુષ્યને ઈન્દ્રિયદમન કરવાના આધનો મિત્રા યોગ શાસ્ત્રના અન્ય અંગેનો ખોલ થઈ શકતો નથી તે મનુષ્ય મૂર્ખ, અજ્ઞાન, ઈન્દ્રિય લોભુષ હોવાથી વિષય રૂપી વિંદુ સેવન કરવા જ હમેશા તત્પર હોય છે તેનું ચિત્ત હમેશા માયામા જ બ્રમણ કરી ગૂંટે છે । મ ક્રોધ, લોભ, મેદ, મદ અને મત્સર જેવા છ રિપુઓ તેમ ॥ મન મને મિત્રતા કરી ગૂંટેના હોય છે તેથી તે મિત્રોની સીદ પ્રમોજે જ વર્તન ગણે છે એટલે તેમને સત્ય વસ્તુચિત્તિ સમાનની નહીં તેમના અંતર અને જાણ મિત્રો જોના જ દુર્ગુણોથી ભરેના હોવાથી અને તેમને જાણ્યાવસ્થાથી જ સત્સંશય પ્રાપ્ત થયેનું નહિ હોવાથી હમેશા તેઓ દુષ્ટત્વ કરવામા જ મન્યા રહે છે એરે । તેમને જોવા જ પપર્મ કરવામા જ અ । દ પ્રાપ્ત થાય છે તેમને

સત્સંગ ગમતો જ નથી ! સત્સંગ હોય, પ્રતિદિન સત્સાઓનું શ્રવણ મનન હોય અને સત્પુરુષોના સમાગમથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, અલોક અને પરલોકનાં સુખનાં સાધનો તેના મનમાં દૃષ્ટાં હોય અને તે સત્કર્મમાં જ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો હોય તોજ તેને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ત્યારે જ તેને અર્તન અખંડ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસાર તો કર્મક્ષેત્ર છે. કર્મનાં સારા-નરસા-જેવાં બીજાં મનુષ્યો વાવે છે તેનાં તેવાં સારા-નરસાં ફળ તેને ભોગવવાં પડે છે. માટે જ હમેશાં સત્સાઓનું શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. મનુષ્યને કોઈ એક દિવસ પરલોકમાં જવાનું નિશ્ચિત છે. મનુષ્ય આ લોકમાં વિવિધ પ્રકારનાં સુખ-શાંતિ શોધે છે, અને તે ભોગવવા ઇચ્છે છે તેજ પ્રમાણે તેણે પરલોકનાં સુખ-શાંતિ શોધી તે પ્રમાણે ચેતાનું વર્તન રાખવું જોઈએ. યોગનાં અંગો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિનું જ્ઞાન સત્પુરુષો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ તેથીજ આલોક અને પરલોકનું સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. સત્વિજ્ઞાના સંગ્રહ વગર બુદ્ધિ પરિપક્વ થતી નથી. તેથીજ તે બુદ્ધિ સત્જ્ઞાન મહત્ત્વ કરવા લાયક રહી નથી. અંધકારમય ઘરમાં દીપકનો પ્રકાશ થતાં જ જેમ સર્વત્ર પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રમાણે સત્વિદ્યા રૂપી દીપકનો પ્રકાશ અવિદ્યારૂપી મન ઉપર પડતાં જ બુદ્ધિ ઉપર તેનો પ્રકાશ પડે છે, અને તે મન સત્જ્ઞાન મહત્ત્વ કરવા સમર્થ થાય છે. સત્ય જેતું અન્ય કોઈ તપ નથી. સત્ય બોલવું, સત્યાચરણપૂર્વક વર્તવું અને સત્યકર્મ કરવાં, એ મોટામાં મોટું તપ છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથી જ હરિશ્ચંદ્ર શત્રુઓ જંગલમાં સર્વ સ્થળે અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી

છે. રાગદ્વેષ જેવું અન્ય કાઈ દુઃખ નથી. કામ, ક્રોધ એ પણ દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવનાર વિષયો છે. માટે હે યુધિષ્ઠિર! ત્હારે જે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, અખંડ અનંત સુખના ભોક્તા થવું હોય તો 'મહે' કહેલાં ઉપરોક્ત સાધનો દ્વારા ત્હારે સન્માર્ગ તું ગ્રહણ કરે? પ્રત્યેક રાગનયોગો અને પ્રત્યેક મનુષ્યોએ એ માર્ગ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે."

એ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો :

अनेकांतं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषणाः ।

किं निष्टितं भवेदत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

અર્થાત્ : "મોટા પુરોગોએ ધર્મના અનેક માર્ગ દર્શાવ્યા છે. તેનો મૂખ્ય માર્ગ કયો છે તે મ્હને શ્રવણ કરાવો. ઋષિ-મુનિઓએ બિન્નબિન્ન માર્ગે વર્તવાનું કહ્યું છે તેથી ગુંચવણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ વયોવૃદ્ધ પૂજ્ય દાદાશ! આપ તપોવૃદ્ધ છો. આપનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન હોવાથી આપના દર્શવિદ્યા માર્ગે ગમન કરવું એ મ્હને શ્રેયસ્કર થઈ પડશે."

શીખપિતામહે ઉત્તર દીધો :

अहिंसा सत्यमक्रोधमानुशस्यं दमस्तथा ।

आर्जवंचैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मं लक्षणम् ॥

અર્થાત્ : "પ્રાણી માનને પોતાના આત્મા સમાન સમજીને તેને કાઈ પણ પ્રકારે ત્રાસ ન આપવો, આચાર, વિચાર અને ઉચ્ચારમાં અહિંસા ધર્મનું પાલન કરવું, ક્રોધનો ત્યાગ કરવો, દુષ્ટપણું છોડી દેવું, ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવું અને

નમ્રતાનો મીઠા જોજ ગત્તર્મના મૂખ્ય લક્ષણો છે." એ સાંભળી ધર્મગજળો પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો

કીદશા સાધયો વિપ્રા કેમ્યા દત્તં મદાફલમ્ ।

કીદશાનાંચ મોક્ષયં તન્મે પ્રુદ્ધ પિતામહ ॥

અર્થાત્ "હે પગમપૂજનીય દાદાજી! કેવા જ્ઞાણુને દાન આપનાથી તેમજ જોજન દગજ્યાથી મદાન પુણ્ય થય તે મ્હને સમજાનો."

લીધ્મપિતામહે ઉત્તર દીધો ૩

અક્રોધના ધર્મપરા સત્યમિત્યા વમે રતા ।

તાદશા સાધયો વિપ્રાસોમ્યો દત્તં મદાફલમ્ ॥

અર્થાત્ "હે પાકુશ્રેષ્ઠ! જે જ્ઞાણુ કે ધગદિન હોય, ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર હોય, સત્ય વચન બોલનાર હોય, ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, ઈન્દ્રિયેને પેતના આધિનમા ગણનાર હોય, તેજ જ્ઞાણુ મર્મશ્રેષ્ઠ કહેવાય છે એવા જ્ઞાણુને દાન કરવાનું મદાન પુણ્ય છે."

સમાનિત સર્વસદા ગૂઢાર્યાં વિજિતેન્દ્રિયા ।

સર્વમૂતહિતા મૈત્રાસ્તેમ્યો દત્ત મદાફલમ્ ॥

અર્થાત્ "ગર્વ ગદિન, સદનશીન, ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર, ઈન્દ્રિયોનો સગમ કરનાર અને પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા ગણનાર, એવા મિત્રોને દાન આપવું અતિથાય પુણ્યકારક છે

સાતિપર્વના દશમા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે વિગેન પ્રશ્ન પુછ્યો ૩

યદ્વરં સર્વેતીર્થાનાં તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ।
યન્નચેવ પરશોચં તન્મે વ્યાખ્યાતુમર્હસિ ॥

અર્થાત્ “પરમપૂજનીય દાદાજી’ સર્વ તીર્થમા શ્રેષ્ઠ તીર્થસ્થાન કયું અને પવિત્રતા કોને કહે છે તે પણ મહેને સંભળાવવાની કૃપા કરો ”

ભીષ્મપિતામહે આનંદયુક્ત સ્વરે ઉત્તર દીધો કે

શત્પાદ ધિમલે શુદ્ધં સત્યતોયે ધૃતિઃ હૃદે ।
સ્નાતવ્ય માનસે તીર્થે સત્યમાલંબ્ય શાશ્વતમ્ ॥

અર્થાત્ “હે ધર્મમૂર્તિ! તમારો પ્રશ્ન સાંભળી મહેને ધણો આનંદ થયો છે તમારી જે-પવિત્ર વૃત્તિને પણ ધન્ય છે તમાગ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રવણ કરો માનસરૂપી તીર્થમા સ્નાન કરવું એજ મનુષ્યને માટે ઉચિત છે એ તીર્થમા શુ હેતુ જોઈએ? શ્રવણ જો ધૈર્ય રૂપી તગપ્રદેશ અને તે પ્રદેશમા સત્યરૂપ શુદ્ધ, સ્વચ્છ અને ભગપૂર જલ હોવું જોઈએ એવા તલપ્રદેશરૂપી સરિતામા આનંદ કરી મનુષ્યે હમેશા સત્યાચરણ કરવું’ મનુષ્યનું હૃદય એ માનસિક તીર્થ સરોવર જેવું સ્થાન છે તે હૃદય સત્યાચરણની અતિ શુદ્ધ, નિર્મલ, અને પવિત્ર કરવું જોઈએ તે માનસ-સરોવર જગ પણ મલિન ન હોવું જોઈએ જો તે સરોવર પવિત્ર હોય તો તેમા આનંદ કરવાથી અનેક પવિત્ર તીર્થગ્યાનોમા સ્નાન કરવા જેટલું ફળ મળે છે શાસ્ત્રારે કહે છે કે જેનું મન પવિત્ર છે તેને માટે તેનો દેહ જ પવિત્ર તીર્થગ્નન રૂપ છે તે મનુષ્ય સદા પવિત્ર હોવાથી તેને અન્ય કાઈ તીર્થમા આનંદ કરવાની આવશ્યકતા નથી

મનસા ચ પ્રદીપ્તેન બ્રહ્મજ્ઞાન જલેન ચ ।

સ્નાતિ યો માનસે તીર્થે તત્ સ્નાનં તત્પદશિનામ્ ॥

અર્થાત્ “બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપી પવિત્ર જળથી યુક્ત થયેલા માનસ-તીર્થમાં જ નહિન અત કચ્છ દ્વારા જે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે તેણેજ સાચુ તીર્થજ્ઞાન કર્યુ એવુ બુદ્ધિમાન પુરૂષો” મનજે છે ” હવે સરોવરમાં બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જળ ભરવાને માટેજ શાસ્ત્ર શ્રવણ અને સત્સંગની આવશ્યકતા છે હે ગજન્ ! તમે પ્રતિદિન સત્શાસ્ત્ર શ્રવણ અને આગ સાગ મદ્યમાઓની સંગતિ દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો એજ મહારો ઉપદેશ છે સત્શાસ્ત્રનુ શ્રવણ અને સત્સંગતિ વિના અનેક ગળઓ અનીતિ અને અધર્મને માર્ગે ચઢી ગયા છે અને અતે તેઓ અનેક પ્રભરતા દુષ્ઠ ભોગવી ગૌરવ નરકમાં પડ્યા છે માટે સત્સંગ કરો, સત્સંગ કરો !

યુધિષ્ઠિરે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે

ઋપયોઃ પ્રાક્ષણા વેદાઃ પ્રશંસંતિ મહામતે ।

અહિંસાલક્ષણં ધર્મ વેદપ્રામાણ્યદર્શનાત્ ॥

કર્મણા મનુજઃ પુર્વેન્ દિંસાં પાર્થિવસત્તમ્ ।

વાચા ચ મનસા ચૈવ કથં દુઃસામ્ પ્રમુચ્યતે ॥

અર્થાત્ “હે ગર્જર્ષિ પિતામહ ! ઋષી, બ્રાહ્મણ અને યાની પુરૂષો, વેદ અને શાસ્ત્રના વચનો કળા અહિંસાની વિશેષ પ્રશંસા કરે છે તેથીજ પ્રશ્ન થાય છે કે મનસા, વાચા અને કર્મણા, એ ત્રણ માર્ગે દિંસા કળવાના દુષ્ઠમાયી-પાપમાયી-મનુષ્ય કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે છે તે સંભળાવવા કૃપા કરેલ”

આ પ્રશ્નનો ગૂઢ ભાવાર્થ ભીષ્મપિતામહ મનમાં જ સમજી ગયા તેમણે ઉત્તર દીધો

પૂર્વન્તુ મનસા ત્યક્તા તથા વાચાર્થ કર્મણા ।
ન ભક્ષયતિ યો માંસં ત્રિવિધં સ વિમુચ્યતે ॥

અર્થાત્ “પ્રથમ મન દ્વારા, પત્રી વાચા દ્વારા, અને તે પત્રી આચરણ દ્વારા જે પુરુષ માંસ લક્ષણ કરતો નથી તે ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના પાપમાથી મક્ષણ મેળવે છે ”

બીજમપિતામહુનું શરીર, ધ્વજચર્ચ અને સત્યાચરણને પ્રનાપે અતિ બળવાન હતું ધ્વજચર્ચની પ્રતિમાને પ્રનાપે તેમના શરીરમાં સર્વદા અખુલ બળ હતું શરીરમાં અનેક સ્થળે બાણના મર્મભેદક ધા વાગેના હોના છતાં સર્વ દુઃખ સહન કરીને તેઓ અઘાપિ પર્યંત જીવત રહ્યા અને સર્વને મદુઉપદેશ કર્યો તે સર્વ તેમના વીર્ય રક્ષણનો અદ્ભૂત પ્રભાવ હતો તેમણે પોતાના જીવનમાં મન, વાણી યા ઈર્મ દ્વારા પરસ્ત્રીનું ચિંતન કે વિષય ભોગવિલાસની ઇચ્છા રાખી ન હતી તેથીજ તેમણે સ્વશરીરમાં અખુલ બળ સચ્ચ કર્યો હતો તેમ ન હોત તો તેમના દ્વારા આટલું બધું મહાનુ કાર્ય થઈ શકત શી રીતે ? અશક્ત પુરુષો પોતાનું જ મક્ષણ કરી શકતા નથી ત્યાં પત્રી પારકાનું રક્ષણ કરવા જેવો પરાપકાર તો તેઓ શી રીતે કરી શકે ? ગતદિવસ વિષય ભોગવિનાસમાં મુથાઈ રહેનાર પુરુષોના શરીરમાં નીચ-સંચય ન ભેવાથી બળ હોય જ ક્યાથી ? નિર્બલ પુરુષોના આત્મા બળવાન હોય તો પણ તે પૂર્ણ રીતે પોતાનો ઉદ્દેશ્ય સાધ્ય કરી શકતો નથી તેથી જે મનુષ્યોનો દેહ પરાપકારને માટે હોય તેમણે તો ધ્વજચર્ચ, સત્ય, સયમ, તપ આદિ વિષયો પ્રત્યે અવશ્ય લક્ષ્ય આપવું જોઈએ અને તેમણે પોતાનું શારીરિક બળ શ્રેષ્ઠ ગમવું જોઈએ ”

આ સમયે ભીષ્મપિતામહના શરીરમાંથી વિશેષ રક્ત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો અને તેમને વિશેષ દુઃખ થવા લાગ્યું. તેથી તેમનું શરીર અધિક દુર્બલ થવા લાગ્યું. યોગ-સદ્ધિથી તેમણે અનેક દિવસ પર્વત પોતાના પ્રાણુ દ્વારા રાખ્યા હતા. પરંતુ ઈશ્વરના નિયમનું ઉલ્લંઘન થી રીતે થઈ શકે ? પંચભૂતાત્મક શરીરનો અંતઃકળ એક દિવસ હોય છે જ. તે નિયમ પ્રમાણે ભીષ્મપિતામહના શરીર ઉપર મૃત્યુનાં સર્વ ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં. ત્યાં ગોઠેલાં સર્વ મનુષ્યો સમજ્યાં કે હવે એ મહાપુરુષનો આત્મા અર્ધમાં સિધાળી જશે. સર્વને ઉપદેશ કરવાના કાર્યમાંથી મુક્ત થયા પછી ભીષ્મપિતામહ આનંદપૂર્વક મૃત્યુની વાટ જોવા લાગ્યા. મૃત્યુને માટે તૈયાર રહેવું એ કાંઈ ન્હાની મુની વાત નથી. પરંતુ ભીષ્મપિતામહ જેવા ગુરુર્ષિ મહાપુરુષને મૃત્યુનો ભય કેવો હોય ? તેઓ જાણતા હતા કે આજ નહિં તો કાલ, એક દિવસ અવસ્ય મૃત્યુ પ્રાપ્ત થવાનું જ છે. એમ જાણવાથી તેઓ હમેશાં ધર્માચરણ કરતા હતા અને આયુષ્યની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ કાર્યમાં વ્યતીત કરતા ન હતા. મૃત્યુ એ ભયંકર અને ભીતિપ્રદ હોય છે એ સત્ય છે પરંતુ તેમને માટે ! જે મનુષ્યો જીવનનું રહસ્ય સમજ્યા નથી અને પોતાના કર્તવ્ય કર્મ પ્રત્યે હક્ક નહિં આપતાં જે મનુષ્ય સંસારના પ્રાપંચિક વિશ્વ ભોગમાં જ મુગ્ધાઈ રહ્યો છે તેને માટે જ મૃત્યુ ભયંકર છે. મહાન પુરુષો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ સંપાદન કરીને ઈશ્વરી આત્મા પાલન કરે છે અને અંતે સાંતિથી પ્રાણત્યાગ કરે છે. એવા મહાન પુરુષોને અંતઃકળને સમયે કાંઈ પણ દુઃખ થતું જ નથી. તેઓ હાસ્ય-શરિત મુખે મૃત્યુને જોઈ છે અને તે સમયે પણ તેમને આનંદ જ થાય છે.

પોતાનો અંતઃકાળ સમીપ આવેનો જોઈ લીખપિતામહે યુધિષ્ઠિરને સર્વ બધુ બાધવોને બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. તત્કાળ ધૃતગન્ધર્વ, ગાંધારી, કુતી અને ક્રોધ વશની સર્વ સ્ત્રીઓને ત્યાં બોલાવી મંગાવ્યા. યુધિષ્ઠિરે લીખપિતામહને કહ્યું કે “હે વૃદ્ધ પિતામહ ! અમે સર્વ એકજ દયા છીએ આપ હવે આજ્ઞા સલામતો અમે તે પાળન કર્યા તૈયાર છીએ ”

આ અમરે લીખપિતામહ સમાધિમાં નિમગ્ન હતા તેથી યુધિષ્ઠિરે પુનઃ તેમને આજ્ઞા સંભળાવવાની વિનંતિ કરી. લીખપિતામહે નેત્ર ઉઘાડી સર્વનાં ગ્રહામે દ્રષ્ટિ ફેરવી પત્ની પ્રેમપૂર્વક યુધિષ્ઠિરનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહ્યું કે

“વત્સ ! તમે સર્વ કુટુંબીજનોને બહી બોલાવ્યા તેથી મ્હને ધર્મો આનંદ થયો છે. અકુવન દીવસથી હું આ ગથને શયન કરી ગયો છું હવે માથ મટિનો શરૂ થયો છે હવે આપણી આ ઠેકી મુલાકાત છે ’

ધૃતગન્ધર્વને ઉદ્દેશી લીખપિતામહે કહ્યું કે “હે કુરુક્ષેત્ર ! તમને મનુષ્યના સર્વ ધર્મની માહિતી છે મહાત્મા વિદુરને મુખેથી તમે વેદનું પવિત્ર જ્ઞાન પણ શ્રવણ કર્યું છે તેથી તમે જાણો છો કે મૃત્યુ એ પ્રત્યેક જ્ઞાતમાને માટે નિર્માણ થયું છે જે યજ્ઞ યજ્ઞનું હતું તે થયું તેને માટે હવે તમે લેશ માત્ર પણ ગોચરો નહિ. યુધિષ્ઠિર હમેશાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તેને પુત્ર સમાન માનજો તે તમને પિતા સમજીને તમારી સેવા સારી પેઠે કરશે. તમારી સેવા કરવામાં તે પોતાનો દેહ અર્પણુ

લોભી હતા તેથી તેમને તેમનાં કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે તે સમ્બધી શોક કરવો હવે યોગ્ય નથી ”

ત્યાગ્યગી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી લીધ્મપિતા-મહે કહ્યું કે “ ભગવન્ ! આપ હમેશા પાડવોનું રક્ષણ કરીને અત્યાગ સુધી આપે તેમજ કહ્યું છે સસનો જ નય થાન છે શ્રીકૃષ્ણ સત્યના જ પક્ષમાં રહે છે માટે પાડવો સાથે સલાહ કરવાની રહે દુર્યોધનને હમેશા સલાહ આપી હતી પરંતુ તે દુષ્ટે મ્હારી સલાહ માની નહિં તેથી તેને તેના કર્મનું ફળ મળ્યું છે ”

તે પછી લીધ્મપિતામહે સર્વને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે “ હવે તમે સર્વ રોકનો ત્યાગ કરી મ્હને પગ્ગલમાં લીન થવાની આજ્ઞા આપો તમે સર્વે હમેશા ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કરેલ સત્ય યોગ એક મહાન્ શક્તિ છે સત્યને માર્ગે જવું યોગ સર્વને માટે ઉચિત છે ”

આટલો ઉપદેશ કર્યા પછી તેમના શરીરના પ્રત્યેક અંગમાથી જ્વાલમાનો (જ્યોતિ) પ્રમશ બહાર નિકળવા લાગ્યો તેમના શેમશેમમાથી આત્મજ્યોતિ વિસ્સતી જળ્યાતી હતી આ દ્રશ્ય જોવા જેવું લાગતું હતું ! આ દ્રશ્ય જોઈ સર્વને અતિશય આશ્ચર્ય થયું અતે આત્મજ્યોતિ મન્તકદ્વારથી બહાર નિકળી અતે આમશગમન કરી ગઈ ! આ પ્રમાણે જ્ઞાતવર્તના મહાત્મા પુરવનો અત આત્મે લીધ્મપિતામહની આ સ્થિતિ જોઈ સર્વના મુખમાથી યોગ્ય ઉદ્ગાર નિકળ્યા કે “ સત્ય મૃત્યુ તો આનુજ નામ ”

૯-ભીષ્મપિતામહનો ઉપદેશ અને સ્વર્ગગમન.

ભીષ્મપિતામહનો પવિત્રાત્મા સ્વર્ગ ગમન કરી ગયો હતો માન તેમનું પચમહામૃતાત્મક જ. સગીર ત્યા પડ્યું હતું તે શરીરરૂપી આત્મભદ્રિ ઘણું પવિત્ર હતું તેથી સુખડના કાષ્ટ, ધી વિગેરે પરિત વસ્તુઓની સહાયથી તેનો અન્ત્યેષ્ટિ સસ્કાર કરાવવાની તૈયારી થઈ પ્રથમ સુખડના કાષ્ટની ચિંતા બનાવવામા આવી તેના ઉપર મુગધી દ્રવ્યો પાડવામા આવ્યા મધ્યમા બી મન્નપિનો દેહ મૂંચ્યો અને તેને અગ્નિ સસ્કાર કરવામા આવ્યો વેદમંત્રોદ્ધારા ધીની આકૃતિઓ આપના માડી અતે ઉદ્ધાર કર્મ સમ્પાદ કરીને સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાને ધેગ વિનાય થયા

આ પ્રમાણે ભાગતર્કના સહસ્ત્રગ્રંથિમ, મનુષ્ય માત્રનો આદર્શ, ધર્મની સાક્ષાત મૂર્તિ અને ક્ષત્રિયોનો મેશ્મણી હમેશને માટે સ્વર્ગગમન કરી ગયો. સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીને માટે મૃત્યુ અનશ્વ નિર્માણ થયું છે પરંતુ પ્રત્યેક પુરૂષે પોતાના આયુષ્યની પ્રત્યેક અવસ્થામા ઉચિત કર્મ કરીને ભીષ્મપિતામહની પેઠે મૃત્યુને આધિન થવું એજ તેમનો ધર્મ છે ભીષ્મપિતામહના પત્રી ભારતર્કમા અનેક નરગ્નોનો જન્મ થયો છે પરંતુ મનુષિ ભીષ્મ જેવો એક પણ પુરૂષ જન્મ્યો નથી એ સત્ય.

૧૦-ભીષ્મચરિત્ર દ્વારા ઉપદેશ.

પ્રિય વાંચક ! ભીષ્મપિતામહનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર સાદર કરવામાં આવ્યું છે. હવે એ પલ્લચારી મહાપુરુષમાં ક્યા ક્યા સદ્ગુણ હતા તે આપણે જોઈએ. તેમજ તે સદ્ગુણ દ્વારા પુરુષ સમાજને કેવો ઉપદેશ પ્રદર્શ કરવાનો છે તેનો વિચાર કરીએ. શું એવા મહાપુરુષ સમાજને માટે ભૂતલપુરુષ નથી ? શું એવા મહાપુરુષો ઉત્તિ-માર્ગ વિકસિત કરતા નથી ? સંસારનાં વિવિધ-ભોગાદિક સુખને લાત મારી ચક્રવર્તી સાર્વભૌમ રાજાઓનો ભય નહિ રાખતાં, પોતાની જ પ્રતિષ્ઠા પાલન કરે છે તેમ સાચો મહાપુરુષ કહેવાય છે. એ મહાન સદ્ગુણ ભીષ્મપિતામહમાં હતો, તેથીજ અમે નમ્રતાપૂર્વક આર્યના કરીએ છીએ કે: તેમના એ સદ્ગુણ પ્રમાણે દરનાપૂર્વક વર્તવાનું સક્ષ્યમાં રાખો અને તે પ્રમાણે વર્તો.

વિદ્વતા—મદાસારતનું અનુશાસન પર્વ વાંચવાથી ભીષ્મપિતામહની વિદ્યા અને તેમની પરા અને અપરા વિદ્યાની પારંગતતા સંપૂર્ણ રીતે સમજાય છે. એ વિદ્યાને પ્રતાપેજ—સંસ્કારથીજ—તેમના આયુષ્યને સવિશેષ મદત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. તે સમયના પવિત્ર શિક્ષણને લીધેજ ક્ષમચારી હોવા છતાં તેઓ સંપૂર્ણ અને નિષ્કલંક રજા હતા. એ સત્વિદ્યાના પ્રતાપને લીધે જ શીકૃષ્ણ ભગવાન પણ તેમના ઉપર પ્રસન્ન રહેતા અને તેમને સન્માન આપતા હતા. કેટલાક વિદ્વાનો એમ સમજતા હશે કે: ભીષ્મ પશુ આજકાલના વિદ્વાન જેવા વિદ્વાન હશે પરંતુ એ તેમની મોટી ભૂલ છે. વર્તમાન સમયના ભારતીય વિદ્વાનોને કેવળ અક્ષર-જ્ઞાન વિશેષ છે પરંતુ મૂળ અધ્યાત્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન અર્થાત્ તેમને પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરવાનું જ્ઞાન નથી. તેનું કારણ એ છે કે: માત્ર વિજ્ઞાપીકર્મા પરીક્ષા આપી મોટી મોટી પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે જ તેઓ યાત્રાના તથાનું અધ્યયન કરે છે. મંસ્કૃતનો પુરુષ પડિન કાણુ હોઈ શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એજ કે: “જે એકાદ દારિકા ઉપર, કૌમુદીના એકાદ સૂત્ર ઉપર, વેદાંત અન્તર્ગત ઘટાકાશ આદિ વિષય ઉપર જે દ્વાક વ્યાખ્યાન આપી શકે તેને જ સમર્થ વિદ્વાન કહેવામાં આવે છે પરંતુ વૈશેષિકના ક્ષર્તા કથાદે વિદ્યાનાં લક્ષણ વર્ણવનાં કયું છે કે:

“અદુષ્ટં વિદ્યા ॥” વૈ. ય. ૧. આ. ૨ સ્ ૧૨.

“જે અદુષ્ટ અર્થાત્ યથાર્થ હોય તેને જ વિદ્યા કહેવામાં આવે છે.” ભીષ્મપિતામહને સર્વ વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન હતું તેથી જ તે સાચા વિદ્વાન હતા.

પરોપકાર—બીજીપિતામહનો આત્મા મહાન્ જગત્માં હતો તેઓ બીજીના સુખને માટે પોતાના સુખને ધર્તિચિત્ત પણ સમજતા નહિ અને તે સુખનો ત્યાગ કરતા હતા તેમણે પિતાના સુખને માટે સર્વ ગત્યસુખનો ત્યાગ કર્યો અને પિતાની આજ્ઞા સિવાય તે રાજ્યભાષી એક પણ વસ્તુ તેમણે મંડણ કરી નહિ. તેમ જગત્માં તેઓ મહોદુ પાપ સમજતા હતા. ગત્યભ્રમ કટ્યાચો પ્રાપ્તના સુખ ઉપભોગના સાધનો હોવા છતાં મેરૂ પર્વત જેવા તેમના નિશ્ચય દ્રઢ મનને તેમણે એક પણ ભ્રમન અંગ પમાન કરી શક્ય નહિ. તેમનો એ મનોમયમ શુભેવો તેવો છે? આજના ક્યા ગત્ય કે રાજ્યપુત્રમાં આવો મનસયમ હતોનામાં આવે ?

ધૈર્ય—બીજીપિતામહનું મન ધૈર્ય અચર્યનીય હતું તેમણે એક વખત પ્રતિજ્ઞા કરી તેનું પાતન કરવા માટે પ્રેરતાએ કષ્ટ સહન કર્યો. જા તેનો ત્યાગ કર્યો નહિ. તેમની માતા સત્યવતીએ જ્યારે તેમને બધુ-પત્નિઓ સાથે નિયોગ કરી ગત્યપુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની સલાહ આપી તે વખતે બીજીપિતામહે કેટલું ધૈર્ય ધારણ કરીને ઉત્તર આપ્યો? ધૈર્ય એજ ધર્મનું પ્રથમ અંગ ને તે બીજીના મનમાં સપૂર્ણપણે નિવાસ કરી રહ્યું હતું.

સત્યપ્રિયતા—દુર્યોધનના સ્વાધિનમાં રહેતા છતાં બીજીપિતામહ દુર્યોધનને નિર્ભય ચિત્તે ઉપદેશ દેતા કે " પાડવો સત્યધર્માચરણી છે તમે તેમના ઉપર રાગદ્વેષ રાખો છો. માટે હકનો ત્યાગ કરી તેમની સાથે સદાહર્ષ રાખો. " કૌરવોના અન્યથી તેમનો દેહ પુષ્ટ થયો હોવાથી તેઓ કૌરવોના

પક્ષમાં રહી યુદ્ધ કરતા હતા પરંતુ અંતઃકરણથી પાંડવોનોજ વિજય સર્વદા ઈચ્છતા હતા. એજ તેમની સત્યપ્રિયતા ! હે મહા-પુરુષ શીખદેવ ! સંસારમાં તમારા જેવા સત્યપ્રિય મહાપુરુષ થનું કહિન છે !

સહનશીલતા—દુઃખને પ્રમૂઢે શીખપિતામહે બ્હીકણુ પુરુષની પેઠે નહિ પણ એક મહાન વીર પુરુષની પેઠે તે સહન કર્યું છે. તેમના શરીરે અનેક તીક્ષ્ણ બાણના ધા વાગ્યા હતા, અસહ્ય દુઃખ વેદના થતી હતી, તેમ છતાં તેમના મુખમાંથી “અરે !” જેવો એક પણ શબ્દ કદી નિકળ્યો નથી. તેઓ રણક્ષેત્ર ઉપર મૂર્છિત થઈને પડ્યા હતા તે વખતે પણ તેમના મુખ ઉપર દુઃખનું એક પણ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું ન હતું. પોતાને દુઃખ થાય છે કે પીડા થાય છે એવા પણ હિંમત તેમણે ઠાઈના સમક્ષ કહ્યો નથી. ઉલટું પોતાને એક વીરને ઉચિત મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે એવા હિંમત જણાવી સંતોષ માનતા હતા. બાણની ખૂંચે એવી તીક્ષ્ણ ધારવાળી શૈયા ઉપર અકુવન દિવસ પર્યંત શયન કરવા છતાં જાણુ તેઓ રેશમી ગાદલામાં શયન કરી રહ્યા હોય એમ જ માનતા હતા. તેમને રેશમી ગાદલાં કે ગોદાં કે મોટી તળાઈઓની ખોટ ન હતી, તેમ છતાં બાણશૈયા ઉપર શયન કરી આનંદ માનના હતા એ તેમની સહન શક્તિને ધન્ય છે !

બાલબ્રહ્મચર્ય—વીર્યનું રક્ષણ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હશે તેનેજ તેની કઠિનતાનું જ્ઞાન થાય છે. પશુઓની પેઠે જે મનુષ્યો નિત્ય વિષમભોગમાં મગ્યા રહેતા હોય તેને બ્રહ્મચર્ય

પાલનમાં બીબ્મપિતામહ કેટલા શ્રેષ્ઠ હતા તે પણ તેમને સમજાવ
 થી રીતે? પરંતુ બીબ્મપિતામહનું જીવનચરિત્ર વાંચક એટલું જ
 ધ્યાનમાં રાખે કે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ઋતુ સમયે જ ગંધોમ
 કરવો ઉચિત છે. ગમે તે સમયે, ગમે તે દિવસે, ભોગવિદ્યાસમાં
 મમ્મા રહેતું એ તો પશુનું જ અનુકરણ છે, એટલું જ નો
 મનુષ્યો લક્ષમાં રાખશે તો બીબ્મપિતામહમાં ધ્યક્ષચર્યના જે
 મહાન સદગુણ હતા તેનું મહત્ત્વ સમજાશે. ધ્યક્ષચર્યના પ્રનાયે જ
 તેમણે જુદાવસ્થામાં પણ બ્રહ્મપૂર્વક સુદ્ધ કર્મ અને કેટલાક દિવસ
 પર્વત દારૂંદા પદ રચન કરી રહ્યા હતા. બીબ્મના જીવનચરિત્ર-
 માંથી એ એક સદગુણ ગોઠ પણ વાચક ગૃહસ્થ મહાત્મા કરશે
 તો અમારા પરિશ્રમનું સાર્થક્ય યશે એમ સમજીશું.

નિષ્કામના—બીબ્મપિતામહે જે કાર્યો કર્યાં તેમાં તેમને
 ફલપ્રાપ્તિની કાંઈ પણ ઈચ્છા ન હતી. કાંઈએક દુઃખી દરિદ્રીને
 આપણે કાંઈ દાન આપીએ છીએ ત્યારે તેની 'પાસેથી કામ
 લેવાની આપણને ઈચ્છા થાય છે અને તેને આપણે સેવક જ
 સમજીએ છીએ! અર્થાત્ વર્તમાન સમયમાં નિસ્વાર્થ દાન
 ભાગ્યેજ અપાતું જોવામાં આવે છે. વળી કાંઈને દાન આપ્યા
 પછી જો તેનાથી આપણું કાંઈ કામ થતું નથી તો આપણે તેને
 કૃત્તમ કહેવામાં પણ વિચાર કરતા નથી. કાંઈના ઉપર થોડો
 ઉપકાર કર્યા પછી તે આપણી ગૃહસ્થાઈની પ્રશંસા કરે એવો
 પણ આપણને વિચાર થાય છે. પરંતુ આનું દાન-ધર્મ એ કેવળ
 સ્વાર્થમય છે. ભગવતગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે તે નિસ્વાર્થ દાન
 કહેવાય નહિ તેમજ નિષ્કામ વક્તિ પણ કહેવાય નહિ. એવા
 દાનમાં તો કાંઈને કાંઈ સ્વાર્થ રહેલો જ હોય છે. બીબ્મપિતા-

મહે પોતાનું નિસ્વાર્થ કર્તવ્ય કર્મ સમજીને જ મુદ્ધ કર્યું હતું. તેમ કરવામાં તેમને કાંઈ મ્હોટો ખેતાબ કે પત્તી પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા જ ન હતી, તેમજ કૌરવો તરફથી ધન્યવાદ કે પ્રસંશા મેળવવા પણ મુદ્ધ કર્યું ન હતું. તેમણે કૌરવોને યથાશક્તિ જે કાંઈ સહાય કરી તેમાં સિદ્ધાંત એ હતો કે :

निदंतु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
 रुद्धमीः समविशतु गच्छतु वा यद्येष्टम् ।
 अद्येव वा मरणमस्तु युगांतरे वा
 न्याय्यवत्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ भर्तृहृदि.

“ભલેને કાંઈ નિન્દા વા સ્તુતિ કરે, ભલેને ગમે તેટલી સદ્મી આવે અને જાય, મૃત્યુ ન્યાયારે આવે કે ગમે ત્યારે આવે પરંતુ ધીર પુરુષો પોતાના ન્યાય પરાયણ માર્ગથી વિચલિત થતા નથી.”

એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યો જ નિષ્કામ કર્તવ્ય કરનાર કહી શકાયે. તેઓ કાંઈ પ્રકારના લોભ લાલચથી પ્રેરાઈ કાંઈ પણ કાર્ય કરતા નથી. ગમે તેટલો લોભ કે લાલચ તેના સંમંક્ષ આવે તોપણ તે ન્યાય અને સત્યનો માર્ગ કદી પણ ત્યજતા નથી. તેઓ તો પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને જ પ્રત્યેક કાર્ય કરે છે. તેમને કાંઈના ભય હોતો નથી. બોબ્બપિતામહને પણ કાંઈના ભય ન હતો. તેમજ તેમને કાંઈ સાંસારિક વિષય ભોગની ઈચ્છા પણ ન હતી.

ન્યાયપરતા—બોબ્બપિતામહ એવા ન્યાય પ્રિય હતા કે તેઓ પાંડવ કૌરવ પ્રત્યે સમાન દ્રષ્ટિએ જોતા. તેમનામાં કાંઈ

પ્રત્યે બેભાવ ન હતો તેમને મનથી યત્ન-મિત્ર એ બન્ને સમન હતા. દૌર્ગ્ભ્યને આશ્રયે રહેવા છતાં પણ તેઓ તેમને શિખામણ આપતા અને તેમને નાના પ્રકારે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનો ઉપદેશ આપતા. ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ દુનિયાં ધણી પુરો જોવામાં આવે કે પરંતુ કોઈ સામાયિક વિષયમાં જ્યાં તેમને લોભ કે મોહ છે ત્યાં ન્યાયશાસ્ત્રને ઉચ્ચ મુકી પોતાના સ્વાર્થશાસ્ત્રના પૂઠો ઉપર જ તેઓ દ્રષ્ટિ ફેરવે છે. બનેને ગમે તેવો ન્યાયશાસ્ત્રનો તે વિદ્વાન હોય પણ સ્વાર્થનો વિષય આવતાં જ તે અન્યાય શાસ્ત્રનો વિદ્વાન મની જાય છે. જીભપિતામહે ન્યાય શાસ્ત્રના અભ્યાસને સંપૂર્ણ રીતે દિપા પો કે એ તેમના ન્યાય વાચનને ધન્ય છે.

મહાનતા—નીતિશાસ્ત્ર વિદ્વાન પુરુષોએ મહાપુરુષનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે

મનસ્યેકં ધચસ્યેકં કરમણ્યેકં મહામનામ્ ।

મનસ્યન્યદ્ધચસ્યન્યત્કર્મણ્યન્યદ્ દુરાત્મનામ્ ॥

જીભપિતામહે એ મહાપુરુષ હતા તેઓ જે વિચાર કરતા તે જ પ્રમાણે તેમના મન, વાણી અને કર્મ જોવામાં આવતા જે તેમના મનમાં હોય તેજ તેમની વાણી અને કર્મોચ્છ્રમાં જોઈ શકાતા હતા “ધર્માચરણો લીવે જ પાડવોનો જય યશે” એમ તેમને સમજાયું હતું તેથી તેઓ દુરોપનને કહેતા કે “પાડવોનો જય યશે ગાટે તું પાપો માર્ગ ત.જ દે” પાડવો સાથે એક વાત કરવી અને દૌરવોને બીજી જ કોઈ સમજાવતું એવું તેમણે કદીપણ કહ્યું નથી. તેઓ સ્પષ્ટ વચ્ચા, સત્યવક્તા હતા તેથી જ તેમને મહાપુરુષ કહેવા ઉચિત જ છે.

ધર્મદાતા—તેમને જે કાર્ય કરવાનો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થયો તે કાર્ય તેમણે અને ચાતુર્યપૂર્વક કરી બનાવ્યું છે. કર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ ન કરવો એ તેમનો મહાન સદગુણ હતો અને એજ તેમની પ્રતિષ્ઠા હતી. પિતાના સુખને માટે અન્યતઃ દક્ષિન ધનચર્યું વન ગ્રીમગ્ધવાનો પ્રમંગ ઉપસ્થિત થયો તે કર્તવ્ય સમજીને તેમણે મહાણ કર્યું એક મહાન દક્ષિન વન મહાણ કર્યા પછી તેમણે આગમુ બનીને આયુધ્ય વસીત કર્યું નહિ. તેઓ સારી પેઢે ગણ્યતા હતા કે

“કુર્વન્નેવેદ કર્માણિ જીજિવિષેચ્છતં સમાઃ ।

વેદમા દ્યુ છે કે “હે પુત્રો! એક કર્મ કરતા ગરીબે સો વર્ષ પર્યંત ઝવિન ગહેવાની અભિવાધા ગણો.” એ ઉપદેશ પ્રમાણે બીજી પિતામહે આયુષ્યના અંત પર્યંત ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર કર્તવ્ય કર્મ કર્યું છે. રણક્ષેત્ર ઉપર મૃત્યુ પામવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ ગમતો તેઓ હમેશા મુઠ્ઠા માટે તૈયાર જ ગહેતા. એકજ કુટુંબના એક બધુના પુત્રો અને બીજા બધુઓના પુત્રો વચ્ચે વૈગભાવ હતો તેમ છતાં બીજાદેવ તો બન્ને બધુઓના પુત્રો પ્રત્યે એક સગ્ગે પ્રેમભાવ અને માતા-મમતા ગણતા. આવો સમાનભાવ ગણનાર મહાપુરુષોને જન્મ આપનાર માતાને ખરેખર ધન્ય છે ।

જ્યારે બન્ને પક્ષ વચ્ચે સનાદ કઠાવવાનો પ્રમંગ ઉપસ્થિત થયો તે વખતે તેમણે પોતાના યથાર્થ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો । તે વખતે તો તેમણે કમાન જ કરી । બન્ને પક્ષને ઉપદેશદાન કરી તેમને યથાર્થ ધર્મ સમજાવી ન્યાયનો માર્ગ દર્શાવ્યો, તેમ

કરવા છતાં પણ ન્યારે મુદ્દ કરવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો ત્યારે કુટુંબના જુદા તરીકે તેમણે દાઝમાં તલવાર પકડતાં પાણું જોયું નહિ. “મુદ્દમાં ઉતરવાથી મૃતને શો લાભ છે? મદારે મુદ્દ સાધે શો ગ્રંથાંધ છે?” આવો વિચાર કરીને મુદ્દમાંથી દૂર રહી જવાનો તેમણે કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહતો. જે પક્ષમાં રહી મુદ્દ કરવાનો તેમને ધર્મ સમજાયો તે પક્ષમાં રહીને બીખ્મપિતા-મહે મુદ્દ કર્યું. આ સ્થળે શંકા ઉત્પન્ન થશે કે: કૌરવો પાપ માર્ગ ઉપર હતા એમ જાણવા છતાં પણ બીખ્મદેવે કૌરવોનો પક્ષ લાભાટે સ્વીકાર્યો? ઉત્તર એજ છે કે: તેમનો જે ધર્મ હતો તેનું તેમણે પાલન કર્યું. તેઓ કૌરવોને ત્યાં રહી તેમનું અન્ન ખાતા હતા. તેમને ત્યાંજ તેઓ મ્હોટા થયા હતા, એટલે તેમના પક્ષમાં ઉભા રહેવું એ તેમનો ધર્મ જ હતો, તેમ છતાં તેમના અંતઃકરણમાં જે સત્ય હતું તે તેમણે કૌરવોને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે: “તમારો પરાજય થશે તમે અધર્મનો માર્ગ ત્યાગ કરી દો.” આથી સલાહ આપવા છતાં કૌરવોએ પોતાનો પાપમાર્ગ છોડ્યો નહિ. કૌરવો બીખ્મની સેવા કરતા હતા તેથી વિઠ્ઠલ પ્રસંગે અમલદાતાનો ત્યાગ કરવો એ તો તેઓ મહાન્ અધર્મ સમજતા હતા. વળી કોઈ એવી પણ શંકા કરશે કે: કૌરવોનો પક્ષ સ્વીકાર્યા પછી બીખ્મદેવે મુધિશિરને પોતાના મૃત્યુનો ઉત્તમ ઉપાય લાભાટે ખતાવ્યો? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે શરીર દ્વારા કૌરવોની સેવા કરવી એ તેમનો ધર્મ હતો પરંતુ મુધિશિરનો પક્ષ સત્યનો હોવાનું તેઓ જાણતા હતા તેથી તેઓ મુધિશિરનો જય ઈચ્છતા હતા તેમ છતાં તેમણે કૌરવોના પ્રપંચની કોઈ પણ બાતમી પાંડવોને આપી ન હતી. જો તેમણે માર્યું હોત તો એકજ દિવસમાં કૌરવોનો વિશ્વાસપાત કરી તેના

પક્ષનો તેઓ વિનાશ કરાવી શકે પરંતુ એમ કરવું તેમને ઉચિત લાગ્યું નહિ. પોતાના કામ માટે તેઓ સ્વનંત્ર હતા તેથી એમ ક્યું હોત તો પણ તેમના આગ્રિયમાં કંઈ કલંક લાગત નહિ; તેમ છતાં ક્ષત્રિય વીરને શોભે તે પ્રમાણે દસ દિવસ પર્વત ધનધોર રણસંગ્રામ કર્યું અને અંતે મૂર્છિત રઈ રણુશયા ઉપર શયન કર્યું.

લીધ્મકેવના પ્રત્યેક શરીર અવયવોમાં અનેક વેદનાકારક બાણ વાગેલાં હોવા છતાં તેમને જ્યારે ઉપદેશ માટે વિનંતિ કરી ને વખતે તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય બળવ્યું છે. ઝોતી ગંભીર-સખજનક સ્થિતિમાં પણ તેમણે દોઢ મહિના સુધી ઉપદેશ કર્યો. સાર્ગંધ એ કે : લીધ્મપિતામહ ધર્મની સાક્ષાત મૂર્તિ હતા. પ્રાણુ હતા. પ્રાણુ જતાં સુધી તેમણે પોતાનો ધર્મ ત્યજ્યો નહિ ! ધન્ય છે એ પુરુષને જેણે ધર્મને માટે સાંસારિક સુખની દરકાર કરી નહિ ! ધન્ય છે એ પુરુષને ! જે મૃત્યુને માટે હમેશાં તૈયાર જ રહેતા હતા ! ધન્ય છે એ બૂમિને ! જ્યાં લીધ્મપિતામહ જેવા સમર્થ પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે ! ધન્ય છે તેની માતાના બોળાને ! જ્યાં એવા મદ્દાપુરુષો આજોટયા છે ! ધન્ય છે તે સમયને ! કે જે સમયે લીધ્મ જેવા મહાન સત્પુરુષનો જન્મ થયો છે ! ગમે તેવા દષ્ટ અથવા શોક મનુષ્ય ઉપરના પ્રેમને લીધે આવા પુરુષોના ધર્મ માર્ગમાં વિઘ્ન આવતાં નથી ! લીધ્મ-પિતામહ વૃદ્ધાવસ્થામાં યુદ્ધમાં જાય છે, ત્યાં જન્મે પક્ષનાં પોતાના પક્ષનાં ન્હાનાં મ્હોટાં મનુષ્યો મરવા અને મારવા તૈયાર થયેલાં જેવા છતાં પણ જેના મનમાં જગ પણુ લાય કે પ્રેમનો વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી અને તેથી ધર્મપાલન કરવામાં તેમણે જરા

પણ ક્યાસ રાખી નથી ચતુષ્પદના પોતાનાં જ બધુઓની ઉપેક્ષા નહિ કરતાં તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ રીતે બમચું છે. જે સમયે યુધિષ્ઠિર યુદ્ધને માટે ભીષ્મપિતામહની આજ્ઞા લેવા ગયા તે સમયે તેઓ ધર્મને અનુસરીને યુદ્ધ કરે છે એમ સમજી તેમણે તેમને શુભ આશિર્વાદ આપ્યા હતા. જે યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ-પિતામહ આજ્ઞે યુદ્ધ કરવા ઉભા હતા તે જ યુધિષ્ઠિરને ભીષ્મ પોતાના અંતકાળ પર્યંત ઉપદેશ દેતા હતા. તેમણે અંતકાળ પર્યંત સુવર્ણી રેશમી ગાદી તમાઈઓનો ઉપોગ ગોં નહતો. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે. ગણેશમાં મૃત્યુને ચરણ મ્બુ એ જ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. તેથી જ તેમણે બાણશૈયાનો ઉપોગ કર્યો હતો. ગણેશ ઉપર ક્ષત્રિયો કેમથી ગાદી-તકી-આનો ઉપોગ કરતા નથી એ ધર્મ તેઓ સમજતા હતા.

ભીષ્મપિતામહ એ સાચા મહાત્મા, ત્યાગી, યોગી અને મનધારી મહાયુદ્ધ હતા તેમનું ચરિત્ર ગમે તે દ્રષ્ટિએ જુઓ. તેઓ તમને મદાન જ જણાશે. અત્યેક વિવધમાં તેઓ પૂર્ણતાના શિખરપર પહોંચ્યા હતા તેમનું શરીરમળ જુઓ, આધ્યાત્મિક બળ તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવો, બ્રહ્મચર્યમનું અવતોક્ત કરો, અત્યેક વિવધમાં તેમનું ચરિત્ર કેટલું અનુકરણ કરવા જેતુ બોધદાયક છે. બાગતવર્તના તરણ-મુક્તિ! ક્ષત્રિયકુળનું અભિમાન રાખનારા ક્ષત્રિયો! ભીષ્મપિતામહના ચરિત્રમાથી મહત્વના દ્રષ્ટાંત સુવર્ણ અક્ષરે લખી તમારા ઝોગડામાં વાગવા દ્રષ્ટિએ પડે તેવા રચાનમાં લટકાવી રાખો અને તે પ્રમાણે તમે ધર્મચરણ આચરવાનો પ્રયત્ન કરો. તેઓ મહાયુદ્ધ હતા. તેમના ચરિત્રમાથી બોધ મહત્વ કરી તમે પણ પોતાનું ચરિત્ર મદાન બનાવવાની ઉત્કંઠા

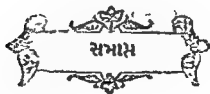
રાખો, ઉત્સાહ રાખો, પ્રયત્ન કરો, માતાપિતાના સુખને ખાતર સર્વ સુખ સંપત્તિનો ત્યાગ કરવાનો સમય આવે તો તેનો ત્યાગ કરી તમારું આત્મકથ્યાણ કરો અને આત્મમા પ્રાપ્ત કરી ભાગ્યવર્ધના ઇતિહાસમાં તમારું નામ મુનર્ણુક્ષરે અમર કરો ।

“ Lives of great men all remind us,
We can make of our lives sub-lime ”

મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રમાથી આપણને કાંઈ પણ લાભ મળે અને આપણે તેમનું કાંઈપણ અનુકરણ કરીએ તે માટે જ મહાન પુરુષોનો જન્મ રાખે છે કેવળ પ્રયોગ એવા ચરિત્રો લખવાથી અથવા એવું ચરિત્ર ઉપલેક્ષ દ્રષ્ટિએ અવનોક્ત કરી જવાથી વાચકના મન ઉપર હમેશ માટે શ્રેષ્ઠ પરિણામ ઉત્પન્ન થતું નથી તમારું કર્તવ્ય શું છે તેનો વિચાર કરો તમારાં ચરિત્ર સાથે મહાન પુરુષોના ચરિત્રની સોમતમા બેઠી સગપ્તામણી કરો બીજમપિતામહ એ પણ એક શરીરધારી મનુષ્ય હતા તેમને આપણા જેવા બે હાથ અને બે કાન હતા પરંતુ તેમનામાં એવું શું વિશેષત્વ હતું ? વિશેષત્વ એજ હતું કે તેમણે પોતાના કર્તવ્ય કર્મનું જ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે પોતાનું ચારિત્ર રચ્યું હતું તેમણે સ્વાર્થને માટે કાંઈને કદી પણ ત્રાસ આપ્યો નથી તેમનો સ્વભાવ નિષ્કપટી અને જે પ્રમાણે કહેતા તે પ્રમાણે જ વર્તન ગમતા હતા વાચક બધુઓ ! જો તમને તમાગ આયુષ્યનું સાર્થક્ય કરવાની ઈચ્છા હોય તો તમે આજથી જ તમારા પ્રત્યેક દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરો અને મહાન પુરુષોના સદ્ગુણો મહત્ત્વ કરવાનો પ્રયત્ન કરો કહેવન છે કે “ યત્ન કરવાથી રત્ન મળે છે ” યત્ન કરનાથી ગમે તેવા

દુર્લભ કામ સુલભ સાય છે. ખંત રાખીને યત્ન કરે. મન દ્રઢ રાખીને યત્ન કરે. મનુષ્ય જન્મ કાંઈ વારંવાર મળશે નહિ. આજે તમને તમારા પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યને લીધે જ મનુષ્ય જન્મ મળ્યો છે. મનુષ્ય જન્મ મળવાથી જ આજે ભીષ્મ-પિતામહ જેવા મહાન પુરુષનું જીવનચરિત્ર વાંચવાનો તમને સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. તે વાંચ્યા પછી સમય વ્યર્થ નહિ ગુમાવતાં તેમાંથી જે બોધ ગ્રહણ કરવાની ક્ષમિયા થાય તે ગ્રહણ કરે અને તમારા જીવનનું સાર્થક્ય કરે. મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ નહિ ગુમાવતાં ભીષ્મપિતામહ જેવા પ્રતાપી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ પદ્મચારી બનો, એજ તમારું જીવન સાક્ષ્ય બનાવશે.

આદર્શ બ્રહ્મચારી ભીષ્મપિતામહનો જય !

બોધામૃત

વિનંતિ

પ્રણમ્ય સચ્ચિદાનન્દં પૂર્ણં બ્રહ્મ સનાતનં ।
નીતિર્નીતિં વિદામઃ હિન્દુનાં પરિકથ્યતે ॥

બીજમખિતામહના વાંચકો ધર્મ, નીતિ, સત્ય, સંવત્સર, ગૃહસ્થ-
ધર્મ સંબંધી શાસ્ત્રકારોના વચનો મરચુ, મનન અને નિદિ-
ધ્યાસ કરે એ હેતુથી મનુસ્મૃતિ, મહાભારત વગેરે શાસ્ત્ર
મયોમાંથી કેટલાક “બોધામૃત” સાદર ચાલે છે. સુર વાંચકો
તે સ્વસ્થવનમાં ઉતારી શુખી યાવ એજ અભિલાષ.

કાશ્યાપાચાર્ય. :

બોધામૃત.

૧. નીતિ.

૧. ધર્મ એજ મનુષ્યનો એક માત્ર બંધુ છે કે જે મૃત્યુ પાછી પશુ મનુષ્યની સાથે જાય છે, બીજાં સર્વ, શરીરની સાથે વિનાશ પામે છે.

૨. પરલોકમાં પિતા, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર, શાંતિ એ દાર્ઢ પશુ સહાય કરતું નથી. કેવલ ધર્મ એજ સદાય કરે છે. (માટે જ દાન, પુણ્ય પરોપકાર કરો.)

૩. જીવ એકલોજ જન્મે છે અને એકલોજ લય પામે છે. તે પોતાનાં સહર્મ અને દુષ્કર્મ પશુ એકલોજ ભોગવે છે.

૪. તેથીજ પોતાની (પરલોકમાં) સહાયતા માટે ક્રમેક્રમે ધર્મ સંચય કરવો. કારણ કે ધર્મની સહાયતા દશે તો ગાદ અંધકારમાંથી ઉદ્ધાર થશે.

૫. યૌવન, રૂપ, જીવન, ધનસંચય, ઐશ્વર્યપ્રિય, સમ્ભાષણ, એ સર્વ અસ્થિર છે, તેથી જ શાંતિઓ એ વસ્તુઓ ઉપર મોહ પામતા નથી.

૬. નિર્જન પ્રદેશમાં—એકાન્તમાં રહીને સર્વદા આત્મચિન્તન કરવું. એકાન્તમાં ચિન્તન કરતાં કરતાં મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય છે.

૭. મૃત્યુ અને અમૃત એ બન્ને મનુષ્યના શરીરમાં સંચરણ કરે છે, તેમાંથી મનુષ્ય મોહને છીંચે મૃત્યુ અને સત્યને પ્રભાવે અમૃત પ્રાપ્ત કરે છે.

૮. જે મનુષ્ય ધર્મને વ્યાપાર સમજીને તેમાંથી ફળ સંગ્રહ કરવા ઇચ્છે છે, તે ધર્માત્માઓમાં હીન અને નિંદાપાત્ર છે. તેને ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.

૯. વિપત્તિ સમયે જે મનુષ્ય દુઃખી થતો નથી, જે કર્મ-દશા છે, સદા હિંમોગી, પ્રમાદ રહિત અને નમ્ર સંભાવનો છે તે સર્વદા કુશળશ્રેય પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૦. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, મેત્રી, દાન અને મધુર-વાક્ય, એ ચાર સમાન ત્રિભુવનમાં ખીચી સહાયતા નથી.

૧૧. જેણે મન અને ઇન્દ્રિયનો સંયમ કર્યો છે તેને કલ્પેશ થતો નથી. નિર્લોભી વ્યક્તિ પારખી લક્ષ્મી જેમને કદી પશુ મોહાવમાન થતો નથી.

૧૨. સાધુચરિત્ર મનુષ્યનું વચન કદી મિથ્યા થતું નથી, અને તેમના દ્વારા અર્થ અથવા માનની હાનિ થતી નથી. તેથીજ સાધુ પુરોહો સર્વનું સંગ્રહણ કરનાર કહેવાય છે.

૧૩. જેના કર્મથી ધર્મ સાક્ષી રૂપ ઇશ્વર સંતોષ પામે છે તે ધર્માચારી મનુષ્યનો જન્મ સદૃશ છે.

૨. સંયમ.

૧. કુદૃશનું શરીર એ રથ છે, આત્મા ગાદી છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયો અશ્વરૂપ છે. પીર 'મનુષ્ય' અગ્રમત થઈને વચીમૂન એવા સદ્ અથ જોડેલા રથ ઉપર અશ્વરૂપ થયેલા ધોડેધારની પેઠે પરમમુખથી સંચરણ કરે છે.

૨. કુષ્ટ અથ ધોડેધારને કુમારો લઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો, ભગિન મન વાળા મનુષ્યને કુમારો લઈ જાય છે.

૩. ઇન્દ્રિયનો સંયમ, રાગદ્વેષ આદિનો દ્વેષ અને 'પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે અહિંસાદ્વારા મનુષ્ય અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થાય છે.

૪. સર્વ ઇન્દ્રિયોમાંથી જો એક ઇન્દ્રિય વિકાર પામે છે તો તે દ્વારા મનુષ્યની શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. જેમ કાંઈ જગપૂર્ણ પાત્રમાં એક છિદ્ર હોય છે તો તે દ્વારા સર્વ જળ બહાર નિકળી જાય છે.

૫. જો મનુષ્યનું મન સ્વેચ્છાચારી અને ઇન્દ્રિયોના શુખને માટે દોડે છે, ત્યારે વાયુ જેમ નૌકાને જળમાં ડુબાવી દે છે તેજ પ્રમાણે મન પણ મનુષ્યની શુદ્ધિ બાદ કરે છે.

૬. ઇન્દ્રિય-સંયમ શન્ય મનુષ્ય બાળકની પેઠે અકાર્યને કાર્ય અને કાર્યને અકાર્ય જાણે છે અને અત્યંત દુઃખને પણ સુખ સમજે છે.

૩. સુખ, દુઃખ, સંતોષ, સહિષ્ણુતા.

૧. શોકનાં હજારો સ્થાન છે અને ભયનાં સેંકડો સ્થાન છે. એ સર્વ મૂઢ મનુષ્યો ઉપરજ પ્રતિદિન આક્રમણ કરે છે. શુદ્ધિમાન પુરૂષો ઉપર તેઓ આક્રમણ કરી શકતાં નથી.

૨. જેમ જળ દ્વારા અગ્નિ શાંત થાય છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન દ્વારા માનસિક દુઃખ વિનાશ કરવાં જોઈએ. ચિત્ત શાન્ત હોય તો શારીરિક દુઃખ પણ વિનષ્ટ થાય છે.

૩. સુખ હોય કે દુઃખ હોય, પ્રિય હોય કે અપ્રિય હોય, જે કંઈ બને તે શાંત ચિત્તે સહન કરવું. અરે! તેની સેવા જ કરવી.

૪. સાધુતા, મહત્ત્વ.

૧. જેમ આપણને આપણો પ્રાણ પ્રિય છે તે પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાનો પ્રાણ પ્રિય હોય છે. તેથી સંત પુરૂષો સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે પોતાના પ્રાણ જેટલી જ દયા દર્શાવે છે.

૨. શુદ્ધિમાન પુરુષોએ પરાપકારને માટે ધન અને પ્રાણ સમર્પણ કરવાં. ધન આદિનો અવસ્થ વિનાશ થવાનો છે. તેથી સત્કાર્યમાંજ તેનું દાન કરવું જોઈએ. (હિતોપદેશ.)

૩. સંતપુરુષો ક્રોધાયમાન થવાથી પણ તેમનું મન વિકાર પામતું નથી. વા વંદોળીયાથી તૂણ સમુદ્ર સમુદ્રમાં પડવા છતાં તેનું જળ ગરમ કરવું નથી.

૪. મહાપુરુષોનો પ્રેમ મૃત્યુ પર્યંત હોય છે. તેમનો ક્રોધ અર્થ સમયમાંજ નષ્ટ થાય છે અને દાન મેમત્વ રહિત હોય છે.

૫. પ્રિયવાક્ય સહિત દાન કરવું, અહંકાર રહિત દાન પ્રાપ્ત કરવું, ક્ષમાયુક્ત ચરતા અને દાન કરેલું ધન, એ મંસારમાં દુર્લભ્ય છે.

૫. દાન-અહિંસા.

૧. જેના હવનથી અનેકનાં હવન વિદ્યમાન હોય છે તેજ મનુષ્ય હવિત સમજવો. નહિં તો ટાગડો પણ પોતાની આંચ દ્વારા પોતાનું ઉદરપોષણ કરી શકે છે.

૨. દુઃખી દરિદ્રીઓનું પાલન કરવું. ધનવાનને ધનદાન કરવું નહિ. વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્યનેજ ઔષધની આવશ્યકતા છે. નિરાશીને ઔષધની શી જરૂર?

૩. ક્રોધપણ મનુષ્ય ક્રોધપણ વસ્તુની પ્રાર્થના કરે તો તેના પ્રત્યે દ્વેષ નહિં કરતાં યથાશક્તિ દાન કરવું. એમ કરતાં કરતાંજ દાતાની પાસે ક્રોધ દ્વિવસ યથાર્થ દાનપાત્ર મનુષ્ય આવે છે. જેને દાન કરવાથી દાતાનો ઉદાર થાય છે.